

ΚΕΝΤΡΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ:
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ‘ΥΠΕΡΟΧΗΣ’

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗ Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2009

Στους δασκάλους μου του συνταγματικού δικαίου

Ευάγγελο Βενιζέλο

για το πρώτο 'βάπτισμα' στην επιστήμη του συνταγματικού δικαίου
και την αγάπη που μου ενέπνευσε γι' αυτήν

Κώστα Χρυσόγονο

επειδή μου δίδαξε τη συστηματικότητα
και λογική συνοχή στη συνταγματική επιχειρηματολογία

Gerhard Robbers

για το συνδυασμό λιτότητας και βάθους σκέψης
και για την ανεκτίμητη ακαδημαϊκή και ψυχολογική του υποστήριξη

Hans - Peter Schneider

ακαδημαϊκό 'πατέρα' μου, για την αμέριστη συμπαράστασή του
κατά την εκπόνηση της διατριβής μου

Αντώνη Μανιτάκη

δάσκαλο, συζητητή και καθοδηγητή μου
στα περίπλοκα μονοπάτια της συνταγματικής θεωρίας
και στις γοητευτικές αλέες της πανεπιστημιακής διδασκαλίας

στη μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου

για τους ορίζοντες της σκέψης που μου άνοιξε
και για τη γενναιοδωρία της ψυχής του

και στον

Δημήτρη Τσάτσο

που βάζει τη σφραγίδα της διανόησής του ανεξίτηλη
σ' όλες τις συνταγματικές μου αναζητήσεις
και είναι πάντα δίπλα μου με τα γραπτά του και με πράξεις,
μα, πάνω απ' όλα, με αγάπη και φροντίδα

«Kultur sei ein Prozeß im Dienste des Eros,
der vereinzelt menschliche Individuen, später Familien,
dann Stämme, Völker, Nationen
zu einer großen Einheit, der Menschheit,
zusammenfassen wolle.
Warum das geschehen müsse, wissen wir nicht,
das sei eben das Werk des Eros.»

Sigmund Freud, Das Unbehagen in der Kultur,
σε: *Gesammelte Werke*, Bd. 14, London 1948,
σελ. 419-506 (481)

(Ο πολιτισμός είναι μια διαδικασία στην υπηρεσία του Έρωτα,
ο οποίος θέλει να συνενώσει τα μεμονωμένα άτομα,
αργότερα τις οικογένειες,
μετά τις φυλές, τις εθνότητες, τα έθνη,
σε μια μεγάλη ενότητα, την ανθρωπότητα.
Γιατί πρέπει να γίνει αυτό, δεν το γνωρίζουμε,
αυτό ακριβώς είναι το έργο του Έρωτα.)
Σίγκμουντ Φρόυντ, Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας, 1930)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η μελέτη ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 2009, έπειτα από πολύχρονη έρευνα, την οποία ξεκίνησα ως μεταδιδακτορική ερευνήτρια, υπότροφος *Marie Curie* της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο Νομικό Τμήμα του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης (2002-03). Η συγγραφή της βρήκε έρευνα –μεταξύ άλλων– και στην επιστημονική και ψυχολογική υποστήριξη του καθηγητή Αντώνη Μανιτάκη, ο οποίος όλα αυτά τα χρόνια με περιέβαλε με την εμπιστοσύνη του. Τον ευχαριστώ ολόψυχα και από τη θέση αυτή τόσο για την ακαδημαϊκή και ψυχολογική στήριξη όσο και για τις συζητήσεις –και κυρίως τις διαφωνίες μας– πάνω σε ζητήματα του ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Είναι κυρίως αυτές που γονιμοποιούν τη σκέψη, ιδίως όταν ανάγονται τελικά σε κοινές αξίες και αρχές. Για τη συζήτηση του θέματος στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού στο Συνταγματικό Δίκαιο ευχαριστώ ιδιαίτερα την επ. καθηγήτρια κ. Ιφιγένεια Καμτσίδου, καθώς και όλους τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, που με τη φρεσκάδα της σκέψης τους εμπλούτισαν τον προβληματισμό μου.

Σε όλους ανεξαιρέτως τους συναδέλφους στον Τομέα Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης χρωστώ το κλίμα αγαστής συνεργασίας και ηθικής συμπαράστασης που αποτέλεσαν ‘εκ των ων ουκ άνευ’ προϋποθέσεις ολοκλήρωσης του εγχειρήματός μου. Ευχαριστώ θερμά τον επ. καθηγητή κ. Χαράλαμπο Ανθόπουλο για την έγνοια και το ενδιαφέρον του και τις κκ. Βασιλική Κόκοτα, Δάφνη Μπατσαρά και την Έφη Κώστογλου για τη βοήθεια που μου προσέφεραν. Το μικρό τους λιθαράκι εισέφεραν στο βιβλίο η Οζενί Αθανασιάδου, η Ιόλη Τέντε, η Μαρία Κολιάστα, η Άννα Κοκκινίδου και η Νατάσα Αθανασιάδου.

Το ‘χειρόγραφο’ μοιράστηκαν και διόρθωσαν αρχικά οι φιλόλογοι Μ. Χαροπούλου, Μ. Ηλιάδου, Β. Παπαδοπούλου, Τ. Κεφαλά και Ι. Παυλίδου. Ο εξαιρετος επιστήμονας και φίλος μου Γιώργος Ευαγγελόπουλος, με την έφεσή του στη θεωρία, και ο εξειδικευμένος στο κοινοτικό δίκαιο και πάντα πρόθυμος Δημοσθένης Λέντζης διατύπωσαν πολύτιμες παρατηρήσεις σε επιμέρους κεφάλαια. Την αντοχή να διαβάσουν ολόκληρο το ογκώδες χειρόγραφο, να επισημάνουν λάθη, ασάφειες, παραλείψεις ή επαναλήψεις και να προτείνουν διορθώσεις είχαν η μητέρα μου, Ζωή Κώστογλου, και οι μεταπτυχιακοί φοιτητές Βενετία Παπασυμεών και Αλέξανδρος Κατσαντώνης. Η

συμβολή του τελευταίου στη γλωσσική επιμέλεια του κειμένου είναι ανεκτίμητη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή κ. Κώστα Χρυσόγονο, ο οποίος με την επιστημονική εγκυρότητα και τη διεισδυτική ματιά του διατύπωσε πληθώρα κρίσιμων επιστημονικών παρατηρήσεων που μείωσαν τον αριθμό των λαθών και παραλείψεών μου. Η ευθύνη για όλα τα εναπομείναντα λάθη βαρύνει, βεβαίως, αποκλειστικά εμένα. Ο εκτενέστατος πίνακας περιεχομένων φιλοδοξεί να βοηθήσει το ταξίδι του αναγνώστη 'χαρτογραφώντας' το μακροσκελές κείμενο.

Για την πρόταση φιλοξενίας του βιβλίου στη σειρά «Συνταγματικό Δίκαιο στην Ευρώπη» του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Ξ. Κοντιάδη. Τη συνεργασία μου με το Κέντρο έκαναν ακόμη πιο παραγωγική και ευχάριστη ο επαγγελματισμός και η γλυκύτητα της κ. Ν. Καούστου. Η επαφή μου με τις εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, τις οποίες ευχαριστώ για την επιμελημένη έκδοση, σημαδεύτηκε από το ανοικτό μυαλό, την απλόχωρη καρδιά, την αποτελεσματικότητα και άψογη συμπεριφορά του κ. Αδ. Αμανίτη.

Περισσότερο από κάθε άλλον νοιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω το διανοητή και θεωρητικό του συνταγματικού δικαίου, καθηγητή κ. Δημήτρη Θ. Τσάτσο, η σκέψη του οποίου έχει σημαδέψει τη συζήτηση των συνταγματικών ζητημάτων της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Του χρωστάω βαθιά ευγνωμοσύνη, όχι μόνον για την υποδοχή του βιβλίου στη σειρά που επιμελείται, αλλά και επειδή το τίμησε με ένα μεστό προλογικό σημείωμα και το προίκισε με τη γενναιόδωρη θετική του κρίση. Ακόμη περισσότερο του χρωστάω για όσα μας δίδαξε και μας διδάσκει. Η σκέψη του έχει σημαδέψει τη μελέτη αυτή πολύ περισσότερο από ό,τι οι παραπομπές αφήνουν να εννοηθεί. Η διδασκαλία του διατρέχει, εξάλλου, άλλοτε ρητά αποτυπωμένη και άλλοτε υπόρρητα παρούσα, όλα τα συνταγματικά μου χειρήματα.

Τέλος, ευχαριστώ τους γονείς μου και την ευρύτερη οικογένειά μου, καθώς και όλους τους φίλους και τις φίλες μου που με περιέβαλαν και με περιβάλλουν με την αγάπη και τη φροντίδα τους.

Θεσσαλονίκη, 03.03.2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	11
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	13
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	35
ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	

Αντικείμενο και Μεθοδος

I. Αντικείμενο.....	45
A. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως νέο πολιτειακό μόρφωμα	45
B. Η ανάδυση μιας νέας έννομης τάξης	50
1. Η έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης	50
2. Η ανάγκη διευθέτησης των σχέσεων εθνικής και κοινοτικής έννομης τάξης.....	53
α. Έννοια και χαρακτηριστικά της έννομης τάξης.....	53
β. Η δύναμη αντίθεση της εθνικής προς την κοινοτική έννομη τάξη.....	54
γ. Η ‘υπεροχή’ του Δικαίου ως ‘μήλο της έριδας’	55
i. Η ‘αξίωση υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου.....	55
ii. Η επίδραση της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου στα εθνικά Συντάγματα.....	58
3. Η διπλή όψη της αρχής της ‘υπεροχής’	60
4. Η επικαιρότητα του θέματος	62
II. Επιστημολογικές συντεταγμένες	63
A. Η προερμηνευτική αντίληψη περί Συντάγματος	64
B. Ο νομικός Λόγος ως πολιτική πράξη	68
III. Μεθοδολογικό στίγμα	70
A. Καθαρή θεωρία του δικαίου και κανονιστική δύναμη του πραγματικού	71
1. Η ‘υπεροχή’ ως μετανομικό ζήτημα.....	71
α. Το αίτημα μιας ‘καθαρής θεωρίας του δικαίου’	71
β. Κριτική προσέγγιση της ‘καθαρής θεωρίας του δικαίου’	75
2. Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού	76
α. Από το Βούλεσθαι στο Δέον μέσω του Είναι.....	76
β. Νέο-ρεαλιστικές και θεσμικές εξηγητικές προσεγγίσεις	78
γ. Κριτική θεώρηση της ‘ρεαλιστικής’ προσέγγισης.....	80

i. Η αμφιλεγόμενη σχέση πολιτικής εξουσίας και δικαιοκούς δέοντος	80
ii. Η αμφίροπη ισορροπία δύναμης μεταξύ της Ένωσης και των Κρατών-Μελών	81
iii. Η αναγκαιότητα δικαιοπολιτικής επιχειρηματολογίας	83
B. Η κανονιστική δύναμη του κανονιστικού	84
1. Το Σύνταγμα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος	84
2. Οι πολιτικές κρίσεις ως αναφαίρετο στοιχείο της δικαιοκούς απόφασης.....	89
Γ. Συγκριτική μέθοδος.....	90
1. Η αναγκαιότητα χρήσης της συγκριτικής μεθόδου	90
2. ... στην υπηρεσία διαμόρφωσης ενός ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου.....	91
3. ... και ερμηνείας του ελληνικού συνταγματικού δικαίου.....	92
Δ. Η πολλαπλότητα των ερμηνευτών του Συντάγματος	93
IV. Προεπισκόπηση	96
A. Οριοθετώντας το πεδίο της έρευνας.....	96
1. Η αξίωση 'υπεροχής' της κοινοτικής έννομης τάξης	96
2. Οι γραμμές αντίστασης και διαπραγμάτευσης των εθνικών δικαστηρίων	97
3. Η αρχή της 'υπεροχής' και το ελληνικό Σύνταγμα	99
4. Η θεωρητική προσέγγιση: από τους μονισμούς στον πλουραλισμό	101
B. Η υπόθεση εργασίας.....	103
1. Η δημιουργία ενός 'ευρωπαϊκού συνταγματικού πλέγματος'	103
2. Τα εθνικά συντάγματα ως ευρωπαϊκοί 'προσυνταγματικοί' κανόνες	104
Γ. Τα όρια της νομικής ερμηνείας	105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ 'ΥΠΕΡΟΧΗΣ' ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

I. Η κατασκευή από το ΔΕΚ της αρχής της 'υπεροχής'	107
A. Η νομολογιακή φύση της αρχής της 'υπεροχής'	107
B. Οι αρχές της άμεσης ισχύος και αυτονομίας του κοινοτικού Δικαίου ως προάγγελος της 'υπεροχής' του.....	109
1. Η έννοια της άμεσης ισχύος	109
2. Η γέννηση της αρχής: απόφαση Van Gend en Loos του ΔΕΚ (1963).....	111
α. Το αντικείμενο της απόφασης	111
β. Η διακήρυξη της άμεσης ισχύος και αυτονομίας του κοινοτικού δικαίου.....	112
3. Προϋποθέσεις της άμεσης ισχύος του κοινοτικού κανόνα	114
4. Η σημασία της διακήρυξης της αρχής της 'άμεσης ισχύος'	116
Γ. Εκφάνσεις της αρχής της 'υπεροχής' στη νομολογία του ΔΕΚ	118

1. Η θεμελίωση της ‘υπεροχής’ έναντι του νόμου: Costa v. Enel (1964).....	118
2. Η ‘υπεροχή’ και έναντι του εθνικού Συντάγματος: απόφαση International Handelsgesellschaft του ΔΕΚ (1970).....	123
3. Η απόφαση Simmenthal (1978) – υποχρέωση παραμερισμού του εθνικού δικαίου από τον εθνικό δικαστή.....	127
4. Η δικαστική αρμοδιότητα της αρμοδιότητας – απόφαση Foto-Frost.....	129
Δ. Η σημασία των αξιώσεων άμεσης ισχύος και ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου για την ευρωπαϊκή ενοποίηση.....	130
1. Η άμεση ισχύς και η ‘υπεροχή’ ως θεμέλιοι λίθοι της ‘νέας έννομης τάξης’.....	130
2. Το αντίθετο (υποθετικό) σενάριο.....	131
Π. Η υποδοχή της ‘υπεροχής’ από τις εθνικές έννομες τάξεις.....	132
Α. Οι ‘ευρωπαϊκές’ διατάξεις των εθνικών Συνταγμάτων.....	134
1. Το συνταγματικό θεμέλιο ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση.....	134
2. Είδος και έκταση των συνταγματικών προβλέψεων.....	135
α. Ρητή αναφορά στην ΕΕ.....	135
β. Γενική αναφορά σε διεθνείς οργανισμούς.....	138
γ. Η κυριαρχία στο Σύνταγμα.....	140
3. Συγκριτικές παρατηρήσεις.....	142
Β. Η αντίδραση των εθνικών Κοινοβουλίων.....	143
Γ. Τα εθνικά Δικαστήρια ως αποδέκτες της αξίωσης υπεροχής του κοινοτικού δικαίου.....	144
1. Η αρμοδιότητα των ανώτατων / συνταγματικών δικαστηρίων ως έσχατων κριτών της συνταγματικής νομιμότητας.....	144
2. Οι οικονομικοί περιορισμοί.....	147
Δ. Η αποδοχή της ‘υπεροχής’ από τα εθνικά δικαστήρια.....	148
1. Αποδοχή τόσο της ‘κοινής’ όσο και της ‘υψηλής’ υπεροχής.....	149
α. Θεμελίωση στη φύση του κοινοτικού δικαίου (Ολλανδία, Λουξεμβούργο, Αυστρία).....	149
β. Συνταγματική θεμελίωση και επιφυλάξεις: Ισπανία.....	151
i. Οι συνταγματικές διατάξεις υποδοχής του διεθνούς δικαίου και η αναγνώριση προτεραιότητας του κοινοτικού δικαίου έναντι του νόμου.....	151
ii. Οι περιορισμοί στη μεταφορά της άσκησης αρμοδιοτήτων βάσει του άρθρου 93 ισπΣ.....	154
iii. Η προτεραιότητα του κοινοτικού δικαίου ως απόρροια συνταγματικής πρόβλεψης.....	156
2. Το κοινοτικό δίκαιο μεταξύ Συντάγματος και κοινών νόμων.....	158
α. Βέλγιο.....	158
β. Πολωνία.....	160

γ. Γερμανία.....	161
δ. Άλλα Κράτη-Μέλη.....	164
3. Οι χώρες της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου (Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία).....	166
α. Η απρόθυμη αποδοχή: Γαλλία.....	166
i. Το συνταγματικό καθεστώς του κοινοτικού δικαίου στη Γαλλία.....	166
ii. Η Κυριαρχία του Κοινοβουλίου ως κανόνας αρμοδιότητας.....	168
iii. Η έγκαιρη αποδοχή της ‘κοινής υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου από το Cour de Cassation	171
iv. Η αντίσταση του Conseil d’Etat	172
v. Η άρνηση αρμοδιότητας του Conseil Constitutionnel και η όψιμη αλλαγή της νομολογίας του	174
vi. Η αποδοχή της ‘κοινής υπεροχής’ από το Conseil d’Etat.....	175
β. Ενωμένο Βασίλειο	177
i. Η κυριαρχία του Κοινοβουλίου και η Πράξη Προσχώρησης.....	177
ii. Η αλλαγή του ‘κανόνα αναγνώρισης’ ως νομική επανάσταση	179
iii. Η ήπια ερμηνεία: παρακράτηση του δικαιώματος μονομερούς αποχώρησης.....	181
iv. Η πρόσληψη της κυριαρχίας.....	183
4. Ιταλία: μια χώρα με δυαδική παράδοση	185
α. Δυϊσμός και περιορισμοί της κυριαρχίας.....	185
β. Η αντίσταση στην αρχή της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου	186
γ. Το Σύνταγμα ως θεμέλιο ισχύος του κοινοτικού δικαίου	187
δ. Η αποδοχή της ‘υπεροχής’ βάσει της φύσης του κοινοτικού δικαίου.....	189
5. Γενικές παρατηρήσεις	192
III. Νομική φύση και πεδίο εφαρμογής της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου	193
A. Η νομική φύση της ‘υπεροχής’	193
1. Κανόνας ιεραρχικής διάρθρωσης των κανόνων δικαίου	193
2. Κανόνας σύγκρουσης	195
α. Διάκριση ‘υπεροχής’ και ‘προτεραιότητας’	195
β. Η αποτύπωση της διάκρισης στη νομολογία	197
3. Κανόνας αρμοδιότητας.....	200
4. Αρμοδιότητα της αρμοδιότητας	203
B. Το πεδίο εφαρμογής της αρχής της ‘υπεροχής’	205
1. Η κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ Κοινότητας και κράτους.....	205
α. Τα είδη των αρμοδιοτήτων	205
β. Το πεδίο των αποκλειστικών και συντρεχουσών αρμοδιοτήτων	206
γ. Οι συντονιστικές δράσεις	209

2. Η σχέση εθνικής και κοινοτικής έννομης τάξης: μια σχέση ‘αποκλεισμού’	210
3. Η οριζόντια δράση της ρήτηρας περί ‘ενιαίας αγοράς’	212
4. Η αρχή της ‘υπεροχής’ στον τρίτο πυλώνα;	213
IV. Η θεμελίωση της υπεροχής	214
A. Η αυτονομία της κοινοτικής έννομης τάξης.....	215
1. Η δόμηση του επιχειρήματος του ΔΕΚ	215
2. Οι ιδρυτικές Συνθήκες ως καταστατικός χάρτης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	216
3. Κριτική θεώρηση του επιχειρήματος περί αυτονομίας της κοινοτικής έννομης τάξης.....	218
B. Η διαφοροποίηση του κοινοτικού από το διεθνές δίκαιο	220
1. Διαρρηγνύοντας τον ομφάλιο λώρο με το διεθνές δίκαιο	220
2. Οι βάσεις της διαφοροποίησης.....	222
3. Η σταδιακή συνταγματοποίηση του κοινοτικού δικαίου.....	224
4. Αντίκρουση του ισχυρισμού περί διαφοροποίησης κοινοτικού και διεθνούς δικαίου.....	226
Γ. Η τελεολογική ερμηνεία.....	228
1. Η υλοποίηση του σκοπού της ευρωπαϊκής ενοποίησης ως θεμέλιο της ‘υπεροχής’	228
2. Η αποτύπωση της τελεολογικής θεμελίωσης στην πρόμη νομολογία του ΔΕΚ	230
3. Η εμπλοκή των εθνικών δικαστηρίων στην υλοποίηση του σκοπού.....	232
4. Κριτική θεώρηση της τελεολογικής θεμελίωσης.....	233
Δ. Η απόφαση των Κρατών-Μελών ως θεμέλιο της προτεραιότητας.....	235
1. Η βούληση αποδοχής του κοινοτικού κεκτημένου.....	235
2. Η αποτύπωση της ‘υπεροχής’ στη Συνθήκη ως αναμφισβήτητη έκφραση της βούλησης των Κρατών-Μελών	239
α. Η δυνατότητα προδικαστικής παραπομπής ως θεμέλιο της ‘υπεροχής’	239
β. Η ρητή πρόβλεψη της ‘υπεροχής’ στην Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη (ΕΣΣ).....	241
γ. Η δήλωση στη Συνθήκη της Λισαβόνας.....	245
3. Η μονομερής βούληση του Κράτους-Μέλους ως θεμέλιο της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου	246
α. Η θεμελίωση στο εθνικό Σύνταγμα	246
β. Τα θεωρητικά προβλήματα της θεμελίωσης στο εθνικό Σύνταγμα	248
E. Κριτική αποτίμηση των βάσεων θεμελίωσης της αρχής της ‘υπεροχής’	250
1. Η αυτοαναφορικότητα της κοινοτιστικής θεμελίωσης.....	251
2. Τα ελλείμματα της διεθνοδικαικής και εθνο-συνταγματικής θεώρησης	252

3. Ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός ως θεμέλιο της ‘υπεροχής’	253
α. Η επέκταση του Κράτους Δικαίου (rule of law) πέραν του έθνους κράτους.....	254
β. Η δημοκρατική αρχή και η ‘υπεροχή’	256

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Τα Ορια της ‘Υψηλής Υπεροχής’:

Οι Γραμμές Διαπραγμάτευσης των Εθνικών Δικαστηρίων

I. Υποδοχή της αξίωσης περί ‘υψηλής’ υπεροχής του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά δικαστήρια.....	259
A. Τα εθνικά Δικαστήρια ως εφαρμοστές του Συντάγματος.....	259
B. Οι εναλλακτικές στάσεις των εθνικών Δικαστηρίων.....	261
Γ. Η θέση γραμμών διαπραγμάτευσης.....	264
II. Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.....	265
A. Η θέση του προβλήματος	265
B. Η πρόκληση από τα εθνικά δικαστήρια.....	267
1. Η απόφαση Internationale Handelsgesellschaft (Solange I) του BVerfG.....	267
α. Τα θεμελιώδη δικαιώματα ως κριτήριο εφαρμοσιμότητας του κοινοτικού δικαίου	267
β. Κριτική αξιολόγηση της απόφασης.....	270
2. Τα δικαιώματα ως ‘περιορισμοί των περιορισμών της κυριαρχίας’ στη νομολογία του ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου	272
3. Η απόφαση του πολωνικού Συνταγματικού Δικαστηρίου.....	274
Γ. Η απάντηση του ΔΕΚ.....	274
1. Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το ΔΕΚ ως ‘γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου’	274
2. Οι πολλαπλές πηγές άντλησης και το επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων	276
α. Οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις ως πηγή των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε κοινοτικό επίπεδο.....	276
β. Η ευρωπαϊκή διάσταση των δικαιωμάτων.....	277
3. Τα ελλείμματα της νομολογιακής προστασίας και της έλλειψης τυπικού ευρωπαϊκού Συντάγματος.....	279
Δ. Η σχετικοποίηση της επιφύλαξης των εθνικών δικαστηρίων περί προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων	280
1. Η αλλαγή στάσης του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου	280
α. Οι αποφάσεις ‘Vielleicht’, ‘Eurocontrol’ και ‘Solange II’	280
β. Η απόφαση ‘Maastricht’: προς σκλήρυνση της στάσης του ΓΟΣΔ.....	282
2. Η ευρωπαϊκή πορεία του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου.....	285
α. Η απόφαση FRAGD	285

β. Προς μία πιο συνεργατική σχέση με το ΔΕΚ	285
3. Η εθνοκεντρική ματιά του Γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου	287
α. Η απόφαση ‘Maastricht’	287
β. Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων	288
4. Η Διακήρυξη 1/2004 του ισπανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου	289
E. Ενδιάμεσο συμπέρασμα: θεμελιώδη δικαιώματα	292
III. Σεβασμός της συνταγματικής αυτονομίας των κρατών μελών.....	293
A. Σύγκρουση Κοινοτικού Δικαίου με διάταξη του Συντάγματος	294
1. Η αναθεώρηση του εθνικού Συντάγματος ως υπέρβαση της σύγκρουσης κοινοτικού δικαίου και ειδικής συνταγματικής διάταξης.....	295
α. Η αναγνώριση του εκλογικού δικαιώματος σε ευρωπαίους πολίτες με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ	296
β. Άλλα παραδείγματα.....	299
2. Η σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος	300
3. Σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου	302
4. Υποχώρηση του κοινοτικού δικαίου	303
α. Η ιρλανδική απαγόρευση των αμβλώσεων.....	304
β. Η αποκλειστική στράτευση των ανδρών	306
B. Σύγκρουση κοινοτικού δικαίου με θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος.....	308
1. Οι γραμμές αντίστασης της γερμανικής νομολογίας.....	308
α. Πριν το Μάαστριχτ.....	308
β. Η δημοκρατική αρχή στην απόφαση ‘Maastricht’ του ΓΟΣΔ	310
i. Η εσωστρεφής εγγύηση της δημοκρατικής αρχής.....	310
ii. Η ευρωπαϊκή δημοκρατία ως προϋπόθεση της ενοποίησης.....	312
iii. Κριτική ανάγνωση της απόφασης	314
2. Ιταλία: Οι θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές ως ‘αντιπεριορισμοί’	316
3. Γαλλία: από τη ρητή συνταγματική διάταξη στη ‘γαλλική συνταγματική ταυτότητα’	318
4. Οι ‘θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές’ ως όριο της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου σε άλλες ευρωπαϊκές έννομες τάξεις.....	322
Δ. Η εθνική συνταγματική επιφύλαξη και η συνταγματοποίηση των συνθηκών	323
1. Οι θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές και η εθνική συνταγματική ταυτότητα	323
2. Η απάντηση του ΔΕΚ: η νομολογιακή συνταγματοποίηση της Συνθήκης.....	325
IV. Η ‘κυριαρχία’ ως έσχατο όριο της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου.....	328
A. Η κρατική κυριαρχία στις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων	328
1. Οι αποφάσεις των Δικαστηρίων στη Γερμανία και Δανία.....	329

α. Τα βασικά συμπεράσματα των δύο αποφάσεων ‘Maastricht’	329
β. Τα κριτήρια συνταγματικότητας της Συνθήκης του Μάαστριχτ ως προς τη διαφύλαξη της κυριαρχίας.....	331
γ. Κριτική των ορίων κυριαρχίας στην απόφαση ‘Maastricht’ του ΓΟΣΔ.....	333
2. Η θεωρία των αντιπεριορισμών στην ιταλική έννομη τάξη	334
3. Γαλλία: Οι ‘ουσιώδεις προϋποθέσεις άσκησης της εθνικής κυριαρχίας’	335
α. Η θέση του Συνταγματικού Συμβουλίου πριν τη Συνθήκη του Μάαστριχτ	335
β. Οι αποφάσεις ‘Maastricht’ του Conseil Constitutionnel.....	337
i. Οι προϋποθέσεις μεταφοράς ‘εθνικής κυριαρχίας’	338
ii. Οι ‘ύποπτες’ αντισυνταγματικότητας ρυθμίσεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ.....	341
iii. Η αναθεώρηση του γαλλικού Συντάγματος ενόψει της Συνθήκης του Μάαστριχτ	345
γ. Οι ουσιώδεις συνθήκες άσκησης της εθνικής κυριαρχίας και η Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη	347
i. Η αρχή της υπεροχής (άρθρο I-6 ΕΣΣ).....	348
ii. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων	350
iii. Οι πολιτικές και η λειτουργία της Ένωσης	350
δ. Η εθνική κυριαρχία στη νομολογία του γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου.....	352
4. Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο.....	355
B. Η κυριαρχία ως ‘αρμοδιότητα της αρμοδιότητας’.....	356
1. Ο έσχατος κριτής και η διαμάχη μεταξύ ΔΕΚ και εθνικών δικαστηρίων.....	356
2. Η παρακράτηση της αρμοδιότητας της αρμοδιότητας από τα συνταγματικά δικαστήρια.....	357
α. Γερμανία.....	357
β. Δανία	362
γ. Μεγάλη Βρετανία	363
δ. Γαλλία	364
ε. Ιταλία.....	364
στ. Ισπανία	365
3. Η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος ως de facto παρακράτηση της ‘αρμοδιότητας της αρμοδιότητας’	366
α. Η άρνηση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος ως στρατηγική αποτροπής της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου.....	366
β. Παραδείγματα από τη νομολογία εθνικών δικαστηρίων	368
E. Ενδιάμεσο συμπέρασμα: Η ‘καρδιά’ της κυριαρχίας.....	372

V. Συμπερασματικά: Ο ρόλος των εθνικών δικαστηρίων στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης	374
1. Η αποδοχή της ‘περιορισμένης υψηλής υπεροχής’	374
2. Το δίλημμα των εθνικών Δικαστηρίων	376

Κεφάλαιο Τέταρτο

**Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ‘ΥΠΕΡΟΧΗΣ’ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ**

I. Προεξαγγελτικά.....	379
II. Η τυποποίηση της ενοποιητικής λειτουργίας του Συντάγματος.....	380
A. Η γενεαλογία του άρθρου 28 Σ	380
1. Ιστορικά προλεγόμενα.....	380
2. Το άρθρο 28 Σ ως γέφυρα μεταξύ της ελληνικής και της διεθνούς έννομης τάξης.....	382
3. Από κοινοτική οπτική γωνία	385
B. Η ερμηνεία του άρθρου 28 Σ.....	386
1. Η κλασική διεθνής συμβατική δραστηριότητα.....	386
2. Μεταφορά αρμοδιοτήτων σε όργανα διεθνών οργανισμών (28 § 2 Σ).....	387
α. Η ρυθμιστέα ύλη.....	387
β. Οι ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις.....	388
3. Περιορισμοί ή μετασχηματισμός στην άσκηση της κυριαρχίας; (άρθρο 28 παρ. 3 Σ).....	389
α. Διαδικαστικές προϋποθέσεις	389
β. Ουσιαστικές προϋποθέσεις.....	390
γ. Η έννοια και το περιεχόμενο των ‘περιορισμών ως προς την άσκηση της εθνικής κυριαρχίας’	391
Γ. Αναζητώντας το νομικό θεμέλιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης.....	393
1. Το κοινοτικό δίκαιο ως κλασική διεθνής Συνθήκη	393
2. Το κοινοτικό δίκαιο μεταξύ μεταβίβασης αρμοδιοτήτων και περιορισμού της κυριαρχίας.....	395
α. Η απροσδιοριστία της γραμματικής διατύπωσης	395
β. Η παρ. 2 του άρθρου 28 Σ ως θεμέλιο προσχώρησης και ισχύος της κοινοτικής έννομης τάξης.....	396
γ. Η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως περιορισμός στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας.....	398
ε. Η κρατούσα ερμηνεία: συνδυαστική εφαρμογή των δύο παραγράφων	400
3. Η εναλλακτική ανάγνωση: διάρρηξη της ενότητας των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 28 Σ.....	402

α. Μεταφορά αρμοδιοτήτων με παρακράτηση κυριαρχίας (άρθρο 28 παρ. 2 Σ)	402
β. Ο περιορισμός της κυριαρχίας ως αδρανοποίηση του Συντάγματος	405
γ. Περιπτώσεις σωρευτικής εφαρμογής των δύο παραγράφων	407
4. Η πολιτική βεβαιότητα και η νομική αβεβαιότητα.....	408
Δ. Το άρθρο 28 παρ. 3 ως συνταγματικό θεμέλιο της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου	410
1. Το άρθρο 28 ως πηγή του κοινοτικού δικαίου.....	410
α. Η ισχύς του πρωτογενούς και του παράγωγου δικαίου	410
β. Η ρητή αναγνώριση της υπερνομοθετικής ισχύος του κοινοτικού δικαίου.....	411
2. Το συνταγματικό θεμέλιο της αξίωσης ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος	413
α. Η κρατούσα άποψη: Ο αποκλεισμός συνταγματικής αναγνώρισης της υπερσυνταγματικότητας του κοινοτικού δικαίου	413
β. Το άρθρο 28 παρ. 3 Σ ως θεμέλιο της ‘υπεροχής’ και έναντι του Συντάγματος.....	414
i. Η εσωτερική συνοχή του Συντάγματος	415
ii. Η αφαίρεση των εκχωρηθεισών αρμοδιοτήτων από τη συνταγματική δικαιοδοσία.....	415
iii. Η ‘εθνική κυριαρχία’ ως συνταγματική κυριαρχία.....	417
3. Αντιπεριορισμοί: επιφύλαξη κυριαρχίας ή εξωστρεφής λειτουργία των ουσιαστικών προϋποθέσεων;.....	419
α. Οι όροι του άρθρου 28 παρ. 3 Σ ως ‘επιφύλαξη κυριαρχίας’	419
β. Κριτική θεώρηση της θεωρίας περί ‘επιφύλαξης κυριαρχίας’	421
γ. Η αντιπρόταση: η θετική λειτουργία των ‘αντιπεριορισμών’ του άρθρου 28 παρ. 3 Σ.....	422
δ. Το περιεχόμενο και ο έλεγχος των αντιπεριορισμών.....	425
Ε. Από την ερμηνεία στην τροποποίηση του Συντάγματος	427
1. Η σύμφωνη με τις Συνθήκες ερμηνεία του Συντάγματος και τα όριά της	427
α. Αναγκαιότητα και σκοποί της εναρμόνισης κοινοτικού και συνταγματικού κανόνα	427
β. Περιεχόμενο και θεμελίωση της σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας.....	428
γ. Τα όρια της ερμηνείας και η αναγκαιότητα τροποποίησης του Συντάγματος.....	431
2. Ο αποκλεισμός της αναθεωρητικής λειτουργίας του άρθρου 28 Σ.....	432
3. Η παρεπόμενη τροποποιητική λειτουργία του άρθρου 28 Σ.....	435
α. Η άτυπη υποδοχή των αλλαγών του ουσιαστικού Συντάγματος	435
β. Η υποκατάσταση του άρθρου 110 Σ.....	436

γ. Η εμβέλεια της τροποποιητικής λειτουργίας του άρθρου 28 παρ. 2 και 3 Σ	439
δ. Η σχέση της αναθεώρησης του άρθρου 110 Σ με την τροποποιητική λειτουργία του άρθρου 28 παρ. 2 και 3 Σ.....	441
i. Η σχέση ειδικότητας.....	441
ii. Οι διαδικαστικοί όροι συντέλεσης της εξωγενούς τροποποίησης και της αναθεώρησης.....	442
iii. Τα ουσιαστικά όρια της εξωγενούς τροποποίησης και της αναθεώρησης	443
ε. Τα άρθρα 110 και 28 Σ ως συνταγματικοί μετακανόνες (ή κανόνες αναγνώρισης).....	445
4. Παραδείγματα σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας και σιωπηρής τροποποίησης του Συντάγματος μέσω του κοινοτικού δικαίου.....	447
α. Η πρόσβαση κοινοτικών αλλοδαπών σε θέσεις εργασίας στην ελληνική δημόσια διοίκηση (άρθρο 4 παρ. 4 Σ).....	447
β. Η άσκηση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής από την Κοινότητα.....	450
γ. Το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι κατά την ανάδειξη των αρχών της τοπικής αυτοδιοίκησης.....	451
III. Κοινοτικό δίκαιο και δικαστικός έλεγχος.....	454
A. Ο έλεγχος συνταγματικότητας των κοινοτικών νομοθετικών πράξεων	454
1. Συνολικός συνταγματικός έλεγχος του κοινοτικού δικαίου	454
2. Η σύνδεση του ελέγχου με τις ρήτρες του άρθρου 28 παρ. 2 και 3 Σ.....	456
α. Ο περιορισμός του ελέγχου βάσει του άρθρου 28 παρ. 2 και 3 Σ.....	456
β. Έλεγχος της εξουσιοδότησης βάσει του άρθρου 28 παρ. 2 Σ.....	457
i. Η άποψη περί παρακράτησης της 'δικαστικής αρμοδιότητας της αρμοδιότητας'	457
ii. ...και η αντίκρουσή της.....	458
γ. Δικαστικός έλεγχος σεβασμού των όρων του άρθρου 28 παρ. 3 Σ ως 'συνταγματικών επιφυλάξεων κυριαρχίας'	459
δ. Ο οριακός και συστημικός έλεγχος συνδρομής των 'αντιπεριορισμών'	461
B. Έλεγχος συμβατότητας των (ελληνικών) νόμων με το κοινοτικό δίκαιο	462
1. Η διεύρυνση της έννοιας της νομιμότητας και της συνταγματικότητας.....	462
2. Νομολογία ελέγχου του εθνικού δικαίου με κριτήριο το κοινοτικό δίκαιο.....	464
Γ. Η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων σχετικά με την 'υπεροχή' του κοινοτικού δικαίου	465
1. Η απόφαση περί αρμοδιότητας ως πρώτη και έσχατη κρίση.....	466

α. Η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΚ ως στρατηγική αποφυγής της σύγκρουσης.....	466
β. Νομολογιακά παραδείγματα αποφυγής προδικαστικού ερωτήματος.....	470
2. Η ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου εκ μέρους του ελληνικού Δικαστηρίου.....	472
3. Η διακήρυξη της υπεροχής του ελληνικού Συντάγματος.....	474
α. Η σταθερή άρνηση της ‘υψηλής υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου.....	474
β. Οι αποφάσεις του Τμήματος στην υπόθεση του ‘βασικού μετόχου’.....	476
4. Η αναγνώριση της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου και έναντι του Συντάγματος.....	480
IV. Μελέτη περιπτώσεων.....	482
A. Μέθοδος και επιλογή των περιπτώσεων μελέτης.....	482
1. Το ενδιαφέρον των επιλεγμένων περιπτώσεων.....	482
2. Η λειτουργία της μελέτης περιπτώσεων.....	483
B. ‘Βασικός Μετόχος’.....	484
1. Ιστορικό.....	484
α. Το νομικό πλαίσιο: οριοθετώντας το πεδίο της σύγκρουσης.....	484
β. Τα πραγματικά περιστατικά.....	486
γ. Το αντικείμενο και η διάρθρωση της ανάλυσης.....	488
2. Έλεγχος πεδίου εφαρμογής και ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου.....	489
α. Η συνδρομή της κοινοτικής αρμοδιότητας.....	489
i. Έλεγχος των ορίων της κοινοτικής αρμοδιότητας.....	489
ii. Έλεγχος του εύρους της κοινοτικής αρμοδιότητας: η αρχή της επικουρικότητας.....	490
β. Η τομή των πεδίων εφαρμογής του εθνικού και του κοινοτικού δικαίου.....	492
γ. Η έμπρακτη αναγνώριση της ερμηνευτικής αρμοδιότητας του ΔΕΚ.....	495
i. Η λόγω αμφιβολιών υποβολή προδικαστικού ερωτήματος.....	495
ii. Η απάντηση του ΔΕΚ.....	496
3. Η ερμηνεία του συνταγματικού κανόνα.....	498
α. Η συστηματική ερμηνεία του συνταγματικού κανόνα.....	498
i. Η δυνατότητα πρακτικής εναρμόνισης των συνταγματικών διατάξεων.....	498
ii. Η αποφυγή της συστηματικής ερμηνείας της διάταξης του άρθρου 14 παρ. 9 Σ.....	500
β. Η σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του συνταγματικού κανόνα.....	502
4. Η διαχείριση της δυνάμει σύγκρουσης μεταξύ συνταγματικού και κοινοτικού κανόνα δικαίου.....	505
α. Η προσπάθεια αποφυγής θέσης του προβλήματος.....	505

i.	Η επίκληση της αλυσιτέλειας των προδικαστικών ερωτημάτων	505
ii.	Η απάντηση του ΔΕΚ στην ένσταση περί του παραδεκτού των προδικαστικών ερωτημάτων.....	507
β.	Η απόφαση υπέρ της υπεροχής του Συντάγματος έναντι του κοινοτικού δικαίου (η πλειοψηφία της απόφασης 3242/2004 του Δ' Τμήματος του ΣτΕ).....	508
i.	Η ισοκυρία του άρθρου 28 Σ με τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις και ο αδέσμευτος χαρακτήρας της αναθεωρητικής εξουσίας.....	509
ii.	Η 'νομιμοφροσύνη' του δικαστή προς το ελληνικό Σύνταγμα.....	510
iii.	Η ανυπαρξία ευρωπαϊκού Συντάγματος	512
iv.	Η κυριαρχία ως απροϋπόθετη και απεριόριστη ισχύς του Συντάγματος	514
γ.	Η αποδοχή της 'υπεροχής' του κοινοτικού κανόνα (η μειοψηφία της παραπεμπτικής ΣτΕ 3242/2004).....	515
δ.	Προς μία συνεργατική σχέση της εθνικής με την κοινοτική έννομη τάξη	517
i.	Ο σεβασμός της συνταγματικής ταυτότητας των Κρατών-Μελών στο κοινοτικό δίκαιο	517
ii.	Η στάση του Δικαστηρίου: η συνεκτίμηση των εθνικών συνθηκών.....	520
iii.	Ο σεβασμός των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου: η αρχή της αναλογικότητας	521
iv.	Ο σεβασμός των αρχών του κοινοτικού δικαίου και η αρχή της επικουρικότητας	523
Γ.	Η συνταγματική απαγόρευση 'ιδιωτικών πανεπιστημίων' και η αναγνώριση επαγγελματικών δικαιωμάτων κατά το κοινοτικό δίκαιο.....	525
1.	Προδιάθεση	525
α.	Τα πραγματικά περιστατικά	525
β.	Το πεδίο της σύγκρουσης	527
2.	Το κοινοτικό δίκαιο.....	529
α.	Η εκπαίδευση ως εθνική αρμοδιότητα	529
β.	Η αναγνώριση διπλωμάτων ως αντικείμενο του κοινοτικού δικαίου	531
i.	Η σύνδεση των τίτλων σπουδών με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων.....	531
ii.	Το γενικό σύστημα αναγνώρισης διπλωμάτων.....	532
3.	Τα σταθερά διδάγματα της νομολογίας του ΣτΕ	534
α.	Η απαγόρευση αναγνώρισης χρόνου σπουδών που διανύθηκε στην ημεδαπή σε παραρτήματα Πανεπιστημίων της αλλοδαπής.....	535
β.	Η διάκριση ακαδημαϊκών και επαγγελματικών δικαιωμάτων	536
γ.	Η άρνηση υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων	539

δ. Η στροφή της νομολογίας με την 778/2007	542
i. Η άποψη της πλειοψηφίας: Η αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης τίτλων επαγγελματικής εκπαίδευσης	544
ii. Η άποψη της μειοψηφίας.....	546
iii. Αξιολόγηση της απόφασης 778/2007	548
4. Η απόφαση του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.....	549
α. Το σκεπτικό και διατακτικό της απόφασης ΔΕΚ C-274/05	549
i. Η υποχρέωση αναγνώρισης διπλωμάτων	549
ii. Η αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των Κρατών- Μελών και το εφαρμοστέο δίκαιο	551
iii. Η δυνατότητα επιβολής αντισταθμιστικών μέτρων και η αρμοδιότητα ελέγχου του ιδρύματος χορήγησης του τίτλου	553
β. Παρατηρήσεις επί της C-274/05.....	554
i. Αποφυγή της ευθείας σύγκρουσης του κοινοτικού δικαίου με το ελληνικό Σύνταγμα	554
ii. Η κάμψη της αρχής της εδαφικότητας.....	556
Δ. Κριτική Αποτίμηση των πρόσφατων αποφάσεων του ΔΕΚ για το ‘βασικό μέτοχο’ και τα ‘κολέγια’	559
V. Συμπερασματικά.....	560
A. Το άρθρο 28 και η ‘υπεροχή’ του κοινοτικού δικαίου	560
1. Από την αρχή της εδαφικότητας στη λειτουργική διαφοροποίηση	560
2. Ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας και η προτεραιότητα εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι των συνταγματικών διατάξεων	561
3. Τα όρια της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου	562
B. Το άρθρο 28 Σ ως ευρωπαϊκός ‘προσυνταγματικός’ κανόνας.....	563

Κεφάλαιο Πέμπτο

**ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ‘ΥΠΕΡΟΧΗΣ’ ΣΤΗΝ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ
ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ**

I. Προδιάθεση.....	565
II. Από το δικαϊκό μονισμό στο συνταγματικό πλουραλισμό	568
A. Οι κλασικές μονιστικές προσεγγίσεις.....	568
1. Οι συνιστώσες του κρατικού μονισμού.....	568
α. Η βασική νομική παραδοχή: η υπεροχή του Συντάγματος.....	568
β. Η πολιτειολογική θεμελίωση: ο δημοκρατικός κρατισμός.....	569
i. Η κεντρική θέση του ‘κράτους’	569
ii. Η πολιτική κυριαρχία ως δικαϊκή υπεροχή.....	570
iii. Κριτική αξιολόγηση.....	572
2. Οι συνιστώσες του υπερεθνικού μονισμού.....	573

3. Μονισμοί: οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.....	575
B. Οι πλουραλιστικές προσεγγίσεις	577
1. Θεωρητικό θεμέλιο.....	577
2. Η δυαδική θεώρηση του κοινοτικού δικαίου.....	578
3. Το παράδειγμα του δικαικού πλουραλισμού	580
α. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως ‘συνταγματικός σύνδεσμος’	580
β. Η καταλληλότητα της πλουραλιστικής θεωρίας για τα κοινοτικά δεδομένα.....	582
γ. Κριτική θεώρηση της πλουραλιστικής προσέγγισης	584
4. Ο κανονιστικός πλουραλισμός	586
α. Ο εμπλουτισμός του πλουραλιστικού μοντέλου με κανονιστικές αξιώσεις.....	586
β. Η θεωρία της ‘ομοιογένειας των αξιών’	588
γ. Οι κοινές συνταγματικές αξίες ως κριτήριο διευθέτησης των συνταγματικών συγκρούσεων	589
δ. Αξιολόγηση του κανονιστικού πλουραλισμού	591
III. Εφαρμογές των θεωρητικών μοντέλων	594
A. Το ζήτημα της αυτονομίας της κοινοτικής έννομης τάξης.....	594
1. Οι όροι θέσης του ερωτήματος.....	594
2. Η αναζήτηση του θεμελιώδους κανόνα.....	595
α. Τα κριτήρια της αναζήτησης	595
β. Άσκηση πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας.....	596
γ. Η μεταγενέστερη διάρρηξη του δεσμού με το εθνικό δίκαιο	596
i. Η μεταγενέστερη έκφραση συντακτικής βούλησης	597
ii. Οι όροι τροποποίησης του κοινοτικού δικαίου	599
δ. Κριτική αξιολόγηση των φορμαλιστικών προσεγγίσεων	602
ε. Η εξωνομική θεμελίωση της αυτονομίας	604
στ. Η αμφισβήτηση της αυτονομίας από την οπτική γωνία του κανονιστικού πλουραλισμού	605
B. Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.....	606
1. Η αναίρεση των δικαικών μονισμών	606
α. Η υποχώρηση του κρατικού μονισμού.....	606
β. Ένα εγγενώς πλουραλιστικό σύστημα προστασίας	608
i. Οι διαφορετικές πηγές έμπνευσης της νομολογίας του ΔΕΚ	608
ii. Το σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων υπό τη Συνθήκη της Λισαβόνας	610
iii. Ο μη αναθεωρήσιμος πυρήνας και οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις.....	611
2. Τα εθνικά δικαστήρια ως μέρος του ενωσιακού συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων.....	613

α. Αμφισβήτηση της συγκέντρωσης του ελέγχου στο ΔΕΚ	613
β. Ο ρόλος των εθνικών δικαστηρίων στο ενωσιακό σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων	614
i. Η κατάφαση του συστημικού ελέγχου	614
ii. Το ερώτημα περί περιπτώσιολογικού ελέγχου	615
γ. Η συνάρθρωση των συστημάτων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων	616
Γ. Περί της αρμοδιότητας της αρμοδιότητας: <i>quis iudicabit?</i>	618
1. Η παρακράτηση της ‘αρμοδιότητας της αρμοδιότητας’ από το ανώτατο εθνικό Δικαστήριο	618
2. Το ΔΕΚ φορέας της δικαστικής ‘αρμοδιότητας της αρμοδιότητας’	621
3. Η προσέγγιση του εξωτερικού πλουραλισμού.....	623
α. Η αυτονομία των διακριτών σφαιρών δικαιοδοσίας.....	623
β. Η ανυπαρξία νομικών λύσεων σε κάθε νομικό πρόβλημα	624
4. Μια <i>de lege ferenda</i> πρόταση από τη σκοπιά του κανονιστικού πλουραλισμού.....	627
α. Η κατ’ εξαίρεση παρέμβαση των εθνικών δικαστηρίων.....	627
β. Πρόταση ίδρυσης ‘Συνταγματικού Συμβουλίου’	629
Δ. Η ύπαρξη των κρατών και η διαφύλαξη της δημοκρατικής νομιμοποίησης	630
1. Η κρατικότητα ως όριο της ‘υπεροχής’	630
2. Η διάρρηξη της σχέσης κράτους, λαού και δημοκρατίας.....	633
IV. Παρέκβαση: τα πολιτειολογικά προλεγόμενα.....	635
A. Λαός και υπεροχή του Συντάγματος	635
1. Η θεωρία του δημοκρατικού κρατισμού.....	635
α. Η οργανική θεωρία περί λαού	635
β. Η θεωρία περί μη ύπαρξης ευρωπαϊκού δήμου	637
2. Η κατάφαση της ύπαρξης ή δυνατότητας ύπαρξης ευρωπαϊκού λαού	639
3. Η εναλλακτική εκδοχή του δήμου ως πολιτική ενότητα	641
4. Συνταγματισμός χωρίς συντακτική εξουσία.....	644
B. Η δημοκρατία	646
1. Η μονιστική πρόσληψη της δημοκρατικής αρχής	647
α. Διακινδύνευση της εθνικής δημοκρατίας λόγω της ευρωπαϊκής ενοποίησης.....	647
β. Το ευρωπαϊκό δημοκρατικό έλλειμμα	648
i. Η αδυναμία ύπαρξης δημοκρατίας	648
ii. Το ‘δημοκρατικό έλλειμμα’ και η ‘υπεροχή’ του δικαίου.....	649
2. Προς μια πλουραλιστική πρόσληψη της ευρωπαϊκής δημοκρατίας	651
α. Η ευρωπαϊκή δημοκρατία ως προαπαιτούμενο και συνεπαγόμενο της εθνικής.....	651
β. Η τριπλή βάση της δημοκρατικής νομιμοποίησης της Ένωσης	654

V. Συμπερασματικά: οι διασυνταγματικές σχέσεις υπό το φως του πολυεπίπεδου συνταγματισμού	657
A. Η ανάδυση ενός ‘ολοκληρωμένου’ πολυεπίπεδου συνταγματισμού	657
1. Η ‘δημιουργική αυτοκαταστροφή’ του Συντάγματος.....	657
2. Η συνάρθρωση των συνταγματικών επιπέδων	661
3. Τα χαρακτηριστικά του ‘ολοκληρωμένου’ πολυεπίπεδου συνταγματισμού.....	664
B. Ο πλουραλιστικός συνταγματισμός και οι διαδικαικές σχέσεις	667
1. Η αξιακή ομοιογένεια της κοινοτικής και των εθνικών εννόμων τάξεων	667
2. Η εθνική συνταγματική ταυτότητα ως όριο στην ‘υπεροχή’ του κοινοτικού δικαίου;	674
4. Κριτική αξιολόγηση του συνταγματικού πλουραλισμού ως μεθόδου ρύθμισης των διασυνταγματικών σχέσεων.....	677
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	681

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ελληνόγλωσσες

ΑΠ	Άρειος Πάγος
αρ.	αριθμός
Αρμ	Αρμενόπουλος (περιοδικό)
ΑρχΝομ	Αρχείο Νομολογίας (περιοδικό)
βλ.	βλέπε
γαλΣ	γαλλικό Σύνταγμα
γερμΣ	γερμανικό Σύνταγμα
ΓΟΣΔ	Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο
Δ	Δίκη (περιοδικό)
ΔανΑΔ	Ανώτατο Δικαστήριο της Δανίας
δανΣ	Σύνταγμα της Δανίας
ΔΕΚ	Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔηΣΚΕ	Δημόσιες Συμβάσεις και Κρατικές Ενισχύσεις (περιοδικό)
Διδικ	Διοικητική Δίκη (περιοδικό)
ΔιΜΕΕ	Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας (περιοδικό)
ΔτΑ	Δικαιώματα του Ανθρώπου (περιοδικό)
εδ.	εδάφιο
ΕΔΔ	Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου (περιοδικό)
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΔΔΔΔ	Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου (περιοδικό)
ΕΔΚΑ	Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης (περιοδικό)
ΕΕΕυρΔ	Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (περιοδικό)
ελλ	ελληνική/ός
ΕλλΔνη	Ελληνική Δικαιοσύνη (περιοδικό)
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
επ.	επόμενα
ΕπΕφεΚ	Επίσημη Εφημερίδα Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΕπΕφΕΕ	Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΣ	Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη (Συνθήκη Θέσπισης ενός Συντάγματος για την Ευρώπη)
ΕφημΔΔ	Εφημερίδα διοικητικού δικαίου (περιοδικό)
ΘΝ	Θεμελιώδης Νόμος (Grundgesetz - γερμανικό Σύνταγμα)
ιρλΣ	ιρλανδικό Σύνταγμα
ισπΣ	ισπανικό Σύνταγμα
ΙσπΣΔ	Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο
ιταλΣ	ιταλικό Σύνταγμα
ΚοινΕπιθ	Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση (περιοδικό)
μετάφρ.	μετάφραση
ν.	νόμος
ΝοΒ	Νομικό Βήμα (περιοδικό)
νπδδ	νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου
Ολ.	Ολομέλεια
όπ.π.	όπου παραπάνω
παρ.	παράγραφος
περ.	περιθώριο
ΠοινΔικ	Ποινική Δικαιοσύνη (περιοδικό)
πολΣ	πολωνικό Σύνταγμα
πορτΣ	πορτογαλικό Σύνταγμα
πρβλ.	παράβαλε
Σ	Σύνταγμα
σλοβΣ	σλοβενικό Σύνταγμα
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣυλλΝομ	Συλλογή Νομολογίας ΔΕΚ
ΣυνθΕΕ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
ΣυνθΕΚ	Συνθήκη Ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας
ΤεΣ	Τόμος εκτός Σειράς
τόμ.	τόμος
ΤοΣ	Το Σύνταγμα (περιοδικό)
υπογρ.	υπογράμμιση
υποσ.	υποσημείωση
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης

Ξενόγλωσσες

AJCL	American Journal of Comparative Law (περιοδικό)
AJIL	The American Journal of International Law (περιοδικό)
AöR	Archiv des öffentlichen Rechts
Art.	Artikel (άρθρο)
AWD	Außenwirtschaftsdienst des Betriebs-Beraters
BVerfGE	Bundesverfassungsgerichtsentscheidung (Απόφαση Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου)
CDE	Cahiers de Droit Européen (περιοδικό)
CJEL	Columbia Journal of European Law (περιοδικό)
CMLRev	Common Market Law Review (περιοδικό)
CMLRep	Common Market Law Reports (περιοδικό)
CUP	Cambridge University Press
DöV	Die Öffentliche Verwaltung (περιοδικό)
DVB1	Deutsches Verwaltungsblatt (περιοδικό)
EBLR	European Business Law Review (περιοδικό)
EJIL	European Journal of International Law (περιοδικό)
ELJ	European Law Journal (περιοδικό)
ELRev	European Law Review (περιοδικό)
EPL	European Public Law (περιοδικό)
EU	European Union
EuConst	European Constitutional Law Review (περιοδικό)
EuGRZ	Europäische Grundrechte Zeitschrift (περιοδικό)
EuR	EuropaRecht (περιοδικό)
EWG	Europäische Wirtschaftsgemeinschaft
FIDE	Fédération internationale de droit européen
FS	Festschrift
GLJ	German Law Journal (ηλεκτρονικό περιοδικό)
Harv. Int'l L.J.	Harvard International Law Journal (περιοδικό)
ICLQ	International and Comparative Law Quarterly (περιοδικό)
Indus.L.J.	Industrial Law Journal (περιοδικό)
JB	Juristische Blätter (περιοδικό)
JCMS	Journal of Common Market Studies (περιοδικό)
JEPP	Journal of European Public Policy (περιοδικό)
JöR, n.F.	Jahrbuch des öffentlichen Rechts - neue Folge (περιοδικό)

JZ	JuristenZeitung (περιοδικό)
LQR	Law Quarterly Review (περιοδικό)
MLR	Modern Law Review (περιοδικό)
NJ	Neue Justiz
NJW	Neue Juristische Wochenschrift (περιοδικό)
NVwZ	Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht (περιοδικό)
OJLS	Oxford Journal of Legal Studies (περιοδικό)
RDP	Revue de Droit Public et de la science politique (περιοδικό)
Rev Int Organ	The Review of International Organizations (περιοδικό)
RFDA	Revue Française de Droit Administratif (περιοδικό)
RFDC	Revue Française de Droit Constitutionnel (περιοδικό)
RGDIP	Revue Générale de Droit International Public (περιοδικό)
RHDI	Revue Hellénique de Droit International (περιοδικό)
RMCUE	Revue du Marché commun et de l'Union européenne (περιοδικό)
RTDE	Revue trimestrielle de droit européen (περιοδικό)
RUDH	Revue Universelle des Droits de l'Homme (περιοδικό)
u.a.	und andere
v	versus
VVDStRL	Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer
VWG	Verwaltungsgerichtshof
ZaöRV	Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht (περιοδικό)
Zeus	Zeitschrift für Europarechtliche Studien (περιοδικό)
ZÖR	Zeitschrift für öffentliches Recht (περιοδικό)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

1. Το θέμα της «υπεροχής» (ή μη υπεροχής) των συνταγματικής ποιότητας διατάξεων του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου έναντι του εθνικού Συντάγματος είναι ένα από τα θεμελιώδη νομικοθεσμικά προβλήματα που θέτει σε δοκιμασία τον ερμηνευτή και εφαρμοστή του ευρωπαϊκού δικαίου. Σε μια δοκιμασία που συνεχίζεται, ιδίως μετά την ματαίωση της Συνταγματικής Συνθήκης αλλά και μια δοκιμασία, στην επεξεργασία της οποίας το εδώ προλογιζόμενο έργο αποτελεί πραγματικό σταθμό. Ήδη βέβαια η επιλογή του θέματος από την διακεκριμένη συγγραφέα, διεθνώς αναγνωρισμένη επιστήμονα στο Συνταγματικό Δίκαιο, κατ' εξοχήν στο Συνταγματικό Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δείχνει πως έχει, και εύλογα έχει, επίγνωση των μεγάλων πνευματικών της δυνάμεων, της στέρεης νομικής της παιδείας και της σε βάθος θεσμικής και ιστορικής γνώσης του ενωσιακού οικοδομήματος.

2. Το πρόβλημα της ιεραρχικής σχέσης του πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου κυρίως εκείνων των διατάξεών του που αναδεικνύουν συνταγματική ποιότητα με το εθνικό Σύνταγμα στο νοηματικό του πυρήνα, δεν είναι νέο. Ειδικότερα:

α. Προϋπόθεση ισχύος των δικαιοκάνονων γενικά είναι να μην αποτελούν άθροισμα αλλά σύστημα στο συγκεκριμένο ιστορικό χώρο και στο συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο. Σύστημα είναι ένα άθροισμα κανόνων που λειτουργεί χωρίς τον κίνδυνο της αδιέξοδης αντίθεσης μεταξύ δύο κανόνων που ρυθμίζουν διαφορετικά αυτό το θέμα. Τότε μόνο το σύστημα των κανόνων αποτελεί έννομη τάξη. Αυτό, βέβαια, ισχύει και για την έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας που περιλαμβάνει και τους δικαιοκάνονες των κρατών-μελών.

β. Η κατά περιεχόμενο αντίθεση δύο δικαιοκάνονων του αυτού συστήματος, δηλαδή δύο κανόνων μιας και της αυτής έννομης τάξης νοηματικά δεν αίρεται, το ερώτημα όμως που αξιώνει λύση είναι ποιος εκ δύο αντίθετων κατά περιεχόμενο κανόνων είναι εφαρμοστέος.

γ. Το ποιος κανόνας είναι εφαρμοστέος, ποιος δηλαδή εκτοπίζει μερικά ή καθολικά τον άλλο προκύπτει από κριτήρια που ενυπάρχουν στην ίδια τη λογική του δικαιοκάνονος συστήματος. Πρόκειται για διάφορα κριτήρια ιεραρχικής κατάταξης που αναδεικνύουν εκάστοτε τον υπερέχοντα κανόνα. Έτσι:

i. Επειδή το δίκαιο, για να έχει κοινωνική αποδοχή, οφείλει να παρακολουθεί την ιστορική εξέλιξη, πρέπει να εμπεριέχει τη δυνατότητα *ανανέωσής του* που μπορεί να συνίσταται στην καθολική ή μερική του κατάργηση, στην καθολική ή μερική του τροποποίηση ή και στην αντικατάστασή του από μια νέα ρύθμιση. Από αυτή τη λογική, που εκφράζει την *ιστορικότητα* του δικαίου, προκύπτει ο κανόνας της *υπεροχής του νέου κανόνα έναντι ενός αντίθετου και προγενέστερου*.

ii. Εκτός όμως από το κριτήριο της «αρχαιότητας» η πολυσύνθετη πραγματικότητα της κατά δίκαιο εν κοινωνία συμβίωσης, εκτός των *γενικών χαρακτηριστικών* μιας επίδικης ύλης αναδεικνύει *ειδικές βιωτικές περιπτώσεις* με τη δική τους νομοτέλεια που εκφεύγει από τη νομοτέλεια της γενικής κατηγορίας στην οποία εμπίπτει η συγκεκριμένη ειδική περίπτωση. Έτσι προέκυψε ένα δεύτερο κριτήριο υπέρβασης της κατά περιεχόμενο αντίθεσης μεταξύ δύο κανόνων της ίδιας έννομης τάξης που είναι η ενδεχόμενη σχέση *γενικού και ειδικού κανόνα*. Η *υπεροχή του ειδικού κανόνα έναντι του γενικού* επιτρέπει την *εγγύτητα του δικαίου προς την πολύμορφη συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα* του επίδικου πεδίου.

iii. Ένα τρίτο κριτήριο είναι η ιεραρχική διαφορά ή αλλιώς: η διαφορά *κανονιστικής αξίας* μεταξύ δύο κατά περιεχόμενο αντίθετων δικαιοκόνων κανόνων της ίδιας έννομης τάξης. Η διαφορά αυτή, στη λογική του δημοκρατικού πολιτεύματος, προκύπτει από δύο δεδομένα της κατά δίκαιο *δημοκρατικής* έννομης συμβίωσης των ανθρώπων. Αφ' ενός από τη διάκριση της επίδικης κοινωνικής ύλης σε *θεμελιώδη* και σε *κοινή* επίδικη κοινωνική ύλη. Εδώ εμπίπτει και η ιεραρχική σχέση μεταξύ *Συντάγματος* και *κοινού δικαίου*. Αφ' ετέρου ο θεμελιώδης κανόνας οφείλει την υπεροχή του έναντι του κοινού κανόνα στον βαθμό νομιμοποίησης που του προσδίδουν οι ιδιαίτεροι κανόνες παραγωγής του. Έτσι π.χ., ο ιδιαίτερος τρόπος θέσπισης του *συνταγματικού κανόνα*, είναι πιο άμεσος και η *αναγωγή του στη λαϊκή κυριαρχία* περισσότερο διασφαλισμένη από εκείνη του κοινού κανόνα. Αυτό ακριβώς του προσδίδει θέση κανονιστικής υπεροχής και, συνακόλουθα, αυξημένη τυπική ισχύ στο πλαίσιο του συγκεκριμένου δικαιοκόνου συστήματος. Εδώ η κατά περιεχόμενο αντίθεση μεταξύ ενός ιεραρχικά ανώτερου προς ένα ιεραρχικά κατώτερο κανόνα αποβαίνει υπέρ του πρώτου.

δ. Το πρόβλημα της μοίρας μιας κατά περιεχόμενο αντίθεσης μεταξύ δύο δικαιοκόνων κανόνων υπάρχει και στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας. Η ιεραρχική σχέση όμως μεταξύ ενός συνταγματικής ποιότητας δικαιοκόνου κανόνα του Ευρωπαϊκού Δικαίου κι ενός κανόνα εθνικού Συντάγματος

δεν επιλύεται μόνο με τις μεθοδολογικές λογικές που εκτέθηκαν παραπάνω. Κι αυτό για τους εξής λόγους:

i. Τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας δεν ταυτίζονται με τις ομόσπονδες χώρες ενός *ομοσπονδιακού κράτους*. Τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας είναι κυρίαρχα και *εν τη κυριαρχία* τους αποφάσισαν τη συμμετοχή τους στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία.

ii. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, βασίζεται όπως από το 1997 μονίμως δέχεται και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σε *δύο ισότιμα νομιμοποιητικά θεμέλια*, τους *ευρωπαίους πολίτες*, όπως είναι συγκροτημένοι σε *λαούς* (ένωση πολιτών συγκροτημένων σε λαούς) και τα *κυρίαρχα κράτη-μέλη* (ένωση κυρίαρχων κρατών). Αυτή ακριβώς η *ισότιμα διπλή* νομιμοποίηση της ενωσιακής εξουσίας προσδίδει στο ερώτημα της υπεροχής ή μη υπεροχής των πρωτογενών κανόνων του ευρωπαϊκού δικαίου με συνταγματική ποιότητα έναντι ενός αντίθετου περιεχομένου κανόνα ενός Εθνικού Συντάγματος, ένα πιο ειδικό περιεχόμενο. Αυτό ακριβώς είναι το μεγάλο θέμα που πραγματεύεται το έργο που έχει στα χέρια του ο αναγνώστης.

3. Η ιεραρχική σχέση μεταξύ των εθνικών Συνταγμάτων και του ενωσιακού Δικαίου καθορίζεται από την αξίωση και των δύο νομοθετών να ‘υπερέχουν’ έναντι του άλλου σε περίπτωση ύπαρξης μιας κατά περιεχόμενο αντίθεσης.

α. Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι, αν το θέμα εξετάζεται *από την πλευρά του ελληνικού* –και εν γένει εθνικού– Συντάγματος ή αντίθετα *από την πλευρά του ενωσιακού δικαίου*. Η τοποθέτηση έναντι αυτού του θέματος καθορίζει ουσιαστικά τη *μέθοδο θέσης των ερωτήσεων* καθώς και το περιεχόμενο των προσφερόμενων απαντήσεων.

β. Στην παρούσα μελέτη το δίλημμα ξεπερνιέται με την αποδοχή της άποψης ότι το Σύνταγμα εκλαμβάνεται (και;) εδώ ως *μεθοδολογική «αρχή»*. Ως «Σύνταγμα» έτσι εκλαμβάνεται όχι με την τυπική ή την ουσιαστική του έννοια, αλλά με την κατά Α. Σβόλο «*ιδανική του έννοια*», δηλαδή ως κανονιστική αποτύπωση σε ένα κείμενο αυξημένης τυπικής ισχύος του πολιτικού ιδανικού της φιλελεύθερης δημοκρατίας εμπλουτισμένης με την κοινωνική αρχή. Η επιλογή αυτή αποσκοπεί αφ’ ενός στη διάσωση της «κανονιστικής δύναμης του κανονιστικού», ως επιστημολογικής αφετηρίας, αφ’ ετέρου στη διάσωση των ιδανικών αυτών, ως φορτίο του συνταγματισμού, μέσω της μεταφοράς τους σε ενωσιακό επίπεδο.

4. Η προσέγγιση του θέματος από την Α. Παπαδοπούλου είναι επιστημονικά συναρπαστική αλλά και τόσο σύνθετη όσο το ίδιο το πρόβλημα αξιώνει

από τον ερευνητή. Στο Α΄ Κεφάλαιο η συγγραφέας «συνεννοείται» με τον αναγνώστη. Του αποκαλύπτει εκτενέστατα τις μεθοδολογικές της επιλογές, διασφαλίζοντας έτσι τη «διαφάνεια» του επιστημονικού της λόγου. Δεν πρέπει κανείς να υιοθετεί όλα τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά της προλεγόμενα, για να αναγνωρίσει τις βαθιές γνώσεις της (και) στο πεδίο της θεωρίας και μεθοδολογίας του δικαίου. Έτσι π.χ. ο υπογράφων τον πρόλογο δυσκολεύεται να φτάσει στην έννοια ενός εθνικού Συντάγματος ως σύνολο *προσυνταγματικών κανόνων*. Πάντως η αναγωγή της συγγραφέως σε θεμελιώδη θέματα της γενικής θεωρίας του δημοσίου δικαίου, όπως π.χ. στη θεωρία του George Gellinek για την *κανονιστική δύναμη του πραγματικού* και την παράλληλη κατασκευή της *κανονιστικής δύναμης του κανονιστικού* γίνεται κατά τρόπο που επιβεβαιώνει πλήρη αφομοίωση δυσχερέστατων νοηματικών σχημάτων που με ακρίβεια και επίγνωση αξιοποιεί για το θέμα της.

5. Το Κεφάλαιο Β΄ είναι αφιερωμένο στην *έννοια της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου*. Εδώ η *πληρότητα* της προσέγγισης είναι αξιοθαύμαστη (νομολογία ΔΕΚ, όπου άλλωστε τέθηκε και το πρόβλημα, διαφοροποιημένη υποδοχή της αρχής της υπεροχής στις εθνικές έννομες τάξεις των κρατών-μελών με κατηγοριοποιήσεις που καθιστούν τη θεματική άμεση αντιληπτή – νομολογία, εθνικά κοινοβούλια, κ.ά.). Η συγγραφέας όμως δεν μένει μόνο στο εννοιολογικό θέμα, όπως με υπέρμετρη σεμνότητα υπόσχεται στον αναγνώστη με τον τίτλο του Β΄ Κεφαλαίου. Προχωρεί στο δύσκολο θέμα της *νομικής φύσης* του –κατά τη γνώμη της– «κανόνα της υπεροχής». Πολλά βέβαια αδιέξοδα λύνονται, όπως πειστικά μας αναλύει, αν προσεγγίσουμε το θέμα στη λογική της *κατανομής αρμοδιοτήτων* μεταξύ ενωσιακής και της κρατικής εξουσίας.

6. Στο Κεφάλαιο Γ΄ συγκεκριμενοποιείται πια η ερευνητική πορεία της συγγραφέως που επικεντρώνεται στην «υψηλή» υπεροχή του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου με συνταγματική ποιότητα έναντι των εθνικών Συνταγμάτων. Με ασυνήθη συστηματική και μεθοδολογική αυστηρότητα και συνέπεια αλλά και πειστικότητα η συγγραφέας με τον επιτυχή, ακριβή και εκφραστικό όρο «θέση γραμμών διαπραγμάτευσης» σωστά εντοπίζει τις «γραμμές αυτές»: α) στην ισχύ και εφαρμογή των εθνικών *θεμελιωδών δικαιωμάτων*, β) στην επιφύλαξη της εθνικής *συνταγματικής αυτονομίας*, γ) στην περιφρούρηση των *θεμελιωδών συνταγματικών αρχών* και δ) στην παρακράτηση της *‘αρμοδιότητας της αρμοδιότητας’*. Προκύπτει ότι ζητούμενο είναι η συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης με όρους συνταγματισμού, δηλαδή με όρους δημοκρατίας και θεμελιωδών δικαιωμάτων. Με εξονυχιστική κριτική και δημι-

ουργική ανάλυση πραγματεύεται η συγγραφέας και τις τέσσερις αυτές «γραμμές διαπραγμάτευσης», δείχνοντας με πανευρωπαϊκή ίσως πρωτοτυπία την ευρωπαϊκή διάσταση του θέματος.

7. Το Κεφάλαιο Δ΄ είναι πια αφιερωμένο στην αρχή της «υπεροχής του κοινοτικού δικαίου στην ελληνική έννομη τάξη». Ακριβώς το Κεφάλαιο αυτό επιβεβαιώνει, ότι η προηγούμενη συγκριτική και ερμηνευτική ανάλυση δεν ήταν –όπως αρκετές φορές συμβαίνει– μια εγκυκλοπαιδική φλυαρία αλλά το *απαραίτητο γνωστικό θεμέλιο για την ένταξη των θεμάτων του ελληνικού δικαίου στις βασικές κατηγορίες που δημιούργησε η ιδιαίτερη θεσμική λογική της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης.*

α. Στο ευρύ αυτό νοηματικό και κανονιστικό υλικό βασίζει την αξιοποίησή, για τη δική της ερμηνευτική επιλογή, τόσο της § 2 όσο και της § 3 του άρθρου 28 με παρατηρήσεις που θα πρέπει να προσεχτούν γενικότερα και πέραν του πλαισίου του ειδικού θέματος αυτού του έργου. Κρίσιμες επίσης οι επισημάνσεις της συγγραφέως για την ερμηνεία του άρθρου 28§ 3 Συντ. του οποίου τελικά η εφαρμογή –όπως υποστηρίζει– *δεν έχει αποτέλεσμα αρνητικό ως προς το αξιακό περιεχόμενο του μεταβιβαζόμενου σε άλλο υποκείμενο τμήματος της λαϊκής κυριαρχίας.* Εξαιρετικά σημαντικές είναι και οι αναπτύξεις γύρω από το ερμηνευτικό τεκμήριο της *σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας του εθνικού δικαίου.* Πρόκειται για μια δημιουργική και υπεύθυνη μεταφορά της νομολογίας του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου για το ερμηνευτικό τεκμήριο υπέρ εκείνης από τις ενδεχόμενες ερμηνείες ενός κανόνα δικαίου που είναι πλησιέστερη (συμβατή) με το νόημα της αντίστοιχης συνταγματικής επιταγής.

β. Και μια ακόμη, ενδεικτική πάντοτε, επισήμανση: Πρόκειται για το ζήτημα, αν παράλληλα με το άρθρο 110, τελικά και το άρθρο 28 Συντ. *εμπεριέχει μια «παρεπόμενη» αναθεωρητική («τροποποιητική») του Συντάγματος λειτουργία.* Έτσι μέσω του άρθρου 28 παρ. 2 και 3 Σ –και γενικά των ‘ενοποιητικών διατάξεων’ όλων Συνταγμάτων– ασκείται κατά την συγγραφέα μια *σιωπηρή τροποποιητική λειτουργία* –ή οιονεί αναθεωρητική– των Συνταγμάτων των κρατών-μελών. Αυτή είναι αποτέλεσμα της σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας του εθνικού δικαίου αλλά και της εκχώρησης αρμοδιοτήτων.

γ. Η ρυθμιστέα από τα εθνικά Συντάγματα ύλη απομειώνεται κατά την συγγραφέα και τα Συντάγματα αποψιλώνονται, χάνοντας οικειοθελώς μέρος της κανονιστικής τους εμβέλειας. Επιτρέπουν, έτσι, την, υπό προϋποθέσεις, διάβρωση ακόμη και της ίδιας της υπαρξιακής τους προϋπόθεσης, της εθνι-

κής κυριαρχίας. Η «αυτοκαταστροφή» αυτή του Συντάγματος, ωστόσο –αυτό υποστηρίζει η Λ. Παπαδοπούλου– αντισταθμίζεται από το «δημιουργικό» χαρακτήρα της αποδόμησής του. Συνεπώς, το κοινοτικό δίκαιο επηρεάζει το περιεχόμενο των εθνικών, αλλά και τα τελευταία οικοδομούν το πρώτο, μέσω των «κοινών συνταγματικών παραδόσεων». Αυτό σημαίνει ότι το «Σύνταγμα» της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας είναι φτιαγμένο από τα ίδια υλικά του εθνικού συνταγματισμού. Συνεπώς, οι τυχόν *διασυνταγματικές συγκρούσεις* είναι οριακές και σπάνιες, όπως και στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης. Γι' αυτό οι συγκρούσεις αυτές *πρέπει να επιλύονται με βάση τις «θεμελιώδεις αρχές του συνταγματισμού», με τρόπο συγκεκριμένο και όχι με βάση μια άκαμπτη ιεραρχική διαβάθμιση των πηγών του δικαίου*, όπως θα απαιτούσε ο εθνικός ή ο ευρωπαϊκός μονισμός.

δ. Η επίλυση διευκολύνεται λόγω της αξιακής ομοιογένειας της ευρωπαϊκής και των εθνικών συνταγματικών τάξεων. Υπό αυτή την έννοια η ενωσιακή εξουσία χρειάζεται, σύμφωνα με την συγγραφέα, να αποδεικνύει κάθε φορά ότι είναι έλλογη. Από τη δική του πλευρά ένα κράτος-μέλος, για να αρνηθεί να εφαρμόσει το κοινοτικό δίκαιο, πρέπει, επίσης, να δείξει ότι η παρέκκλιση αυτή είναι έλλογη και απορρέει είτε από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις, οι οποίες συνιστούν αναφαίρετο συστατικό του 'Συντάγματος' της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, είτε από μια βαθιά ριζωμένη συνταγματική ιδιαιτερότητα.

ε. Αυτός ο κύκλος της δικαιολόγησης, όπου, *ιδεατά, η εξουσία δεν είναι ποτέ δεδομένη, αλλά όπου η άσκησή της πρέπει πάντοτε να δικαιολογείται, είναι ένα, όπως τονίζει η συγγραφέας, από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του κοινοτικού δικαίου*. Έτσι θεωρεί η Λ. Παπαδοπούλου ότι από την οπτική γωνία της θεωρίας του θεμελιώδους κανόνα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η μετάλλαξή της από διεθνής οργανισμός σε μια 'Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία' στην *αντικατάσταση του διαδικαστικής υφής θεμελιώδους κανόνα 'racta sunt servanda' από τον ουσιαστικού περιεχομένου κανόνα του συνταγματισμού*, δηλαδή της δημοκρατικής, δικαιοκρατικής και κοινωνικής αρχής. Όσο κι αν η άποψη περί του άρθρου 28 Συντ. ως δεύτερης (άδηλης, έμμεσης κ.λπ.) δυνατότητας αναθεώρησης του Συντάγματος δεν βρίσκει τον προλογίζοντα σύμφωνο, δεν μπορεί να μην ομολογηθεί, ότι χρειάζεται πολύς πνευματικός κόπος για τη μη αποδοχή των εν πολλοίς νέων επιχειρημάτων της συγγραφέως. Ας σημειωθεί βέβαια ότι η Λ. Παπαδοπούλου έχοντας συνείδηση της μεγάλης νομιμοποιητικής διαφοράς μεταξύ του άρθρου 110 Συντ. και του άρθρου 28 παρ. 2 και 3 Συντ., διαφοροποιεί προσεκτικά την επιλογή των όρων: Για το άρθρο 110 κάνει λόγο

για αναθεώρηση του Συντάγματος ενώ για το άρθρο 28 §§ 2 και 3 κάνει λόγο για τροποποιητική (του Συντάγματος) λειτουργία. Πάντως με τα παραδείγματα που παραθέτει καθιστά στον μελετητή του έργου σαφή τη θεωρητική της τοποθέτηση.

8. Το Κεφάλαιο όπου η Λ. Παπαδοπούλου ξεπερνάει τα όρια της βαθιάς κριτικής ανάλυσης θεωριών και νομολογίας και επιχειρεί αυτόνομους και υψηλούς πνευματικούς βηματισμούς είναι το Ε': «*Από την αρχή της 'υπεροχής' στην πλουραλιστική πρόσληψη των πηγών του δικαίου*».

α. Το Ε' Κεφάλαιο αποτελεί το αποκορύφωμα του εξαιρετικά σημαντικού για την ευρωπαϊκή επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας έργου της Λ. Παπαδοπούλου. «*Η εδώ υποστηριζόμενη άποψη*», τονίζει η συγγραφέας, εννοώντας εκείνη του *συνταγματικού πλουραλισμού*, «*δεν μπορεί στην απόλυτη και μονολιθική σύλληψή της να ανταποκριθεί στις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες ενός "κατακερματισμένου"*», –εγώ θα έλεγα: *θεσμικά πλουραλιστικού*,– «*πολιτικού σώματος και μιας διαιρεμένης σε κράτη πολιτικής οντότητας όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση*».

β. Η «*σκληρή*» διατύπωση της εν πάση περιπτώσει «*υπεροχής*» του πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου με συνταγματική ποιότητα έναντι του εθνικού Συντάγματος υποχωρεί σε μια μέθοδο που στη βάση του *αξιακού κόσμου* που υπηρετεί και στον οποίο τελικά ανάγεται η *όλη* ευρωπαϊκή ενωσιακή τάξη προσαρμόζει τις λύσεις όχι κυρίως στον *ιεραρχικό τύπο* αλλά στην *πληρέστερη ικανοποίηση των αξιών*. Είναι εύλογο ότι στο σημείο αυτό πια η συγγραφέας μεταφέρει το πνευματικό της εργαστήρι στη *θεματική των θεμελιωδών δικαιωμάτων*.

γ. Σχετικό είναι και το θέμα ύπαρξης ή μη «*λαού της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας*» στο οποίο *κάθε άλλο παρά υιοθετείται* η καθαρά εννοιοκρατική άποψη πως το σύνολο των ευρωπαίων δεν συνιστά λαό. Ο υπογράφων τον πρόλογο αυτό, θα έλεγε: *δυνάμει και εν εξελίξει* οι ευρωπαίοι πολίτες είναι σε τόσο βαθμό «*λαός*» *όσο, στη σημερινή ιστορική στιγμή το επιτρέπει η θεσμική φάση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας*.

δ. Για τη νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας ο συντάκτης του προλόγου χρόνια υποστήριζε –και η άποψη που διατύπωσε από κοινού με τον Íñigo Méndez de Vigo και έκτοτε υιοθέτησε πλήρως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο– τη διττή νομιμοποίηση από τα *Κράτη* και τους *Λαούς*. Η Λίνα Παπαδοπούλου –βέβαια αρκετά χρόνια μετά το 1997– αντιπρότεινε τρεις αυτοτελείς και ισότιμες πηγές νομιμοποίησης: τα *κράτη*, τους *ευρωπαίους πολίτες* και τους *ευρωπαϊκούς λαούς*. Έτσι η Λ. Παπαδοπούλου περνάει από τη διπλή

στην *πολλαπλή* (τριπλή) νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας. Αυτό και αγγίζει και προβληματίζει όσους δέχονται τη διπλή νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας. Ο υπογράφων τον πρόλογο διερωτάται, αν το ισχύον δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δίνει αυτοτελώς στον *ευρωπαϊό πολίτη* ως *άτομο* και όχι ως μέλος του Λαού της χώρας του τόσες και τέτοιες θεσμικές δυνατότητες ώστε να μπορεί να αναγνωριστεί ως ένας *τρίτος νομιμοποιητικός της ενωσιακής διαδικασίας παράγοντας*. Εδώ δυο μπορεί να συμβαίνουν: ή η συγγραφέας που ανήκει στους *ερχόμενους* επιστρατεύει το όραμα ως στοιχείο ερμηνείας του *ισχύοντος δικαίου*, ή ο προλογίζων που ανήκει στους *αποχωρούντες* είναι δεμένος με το πριν και το τώρα και δεν αποτολμά το άλμα της γενναίας ερμηνευτικής διεύρυνσης της νομιμοποιητικής βάσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο υπογράφων τον πρόλογο δεν γνωρίζει πόσους θα πείσει η δυναμική ερμηνεία της Λ. Παπαδοπούλου. Βέβαιο είναι πως δημιουργεί ένα δίλημμα σε όσους διατυπώνουν τη «συντηρητική» ερμηνεία περί δυο νομιμοποιητικών παραγόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

9. Ο Πρόλογος αυτός, με τον οποίο επιχειρήθηκαν κάποιες επισημάνσεις στο έργο της Λ. Παπαδοπούλου, θα μπορούσε να συνεχιστεί. Όμως γνωρίζει ο προλογίζων, ότι κάπου πρέπει να σταματήσει και να δώσει, επιτέλους, το λόγο στη διακεκριμένη συγγραφέα. Πριν όμως συμβεί αυτό αισθάνεται την ανάγκη να σημειώσει, από τα τελικά της συμπεράσματα και την εξής σκέψη: Η διευρυμένη έννοια της συνταγματικότητας στην οποία καταλήγει η συγγραφέας συνοδεύεται και απορρέει από τη νοητική κατασκευή ενός *‘πλέγματος συνταγματικότητας’*, στο οποίο εντάσσει θεμελιώδεις, συνταγματικής υφής, αρχές, τόσο των εθνικών Συνταγμάτων, όσο και του ενωσιακού δικαίου και της ΕΣΔΑ, με εφαρμογή της αρχής της πρακτικής αρμονίας μεταξύ των δικαιοκάνονων διαφορετικών εννόμων τάξεων και συστημάτων, τα οποία συναρθρώνονται εκεί βέβαια που χρειάζεται. Η συνάρθρωση, διαπλοκή και *‘κανονιστική διασταύρωση’* των συνταγματικών δομών και εγγυήσεων γίνονται πιο φανερές στο παράδειγμα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο πεδίο αυτό συνυπάρχουν τα εθνικά Συντάγματα, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αναπτύσσεται ένας διαρκής διάλογος μεταξύ των αντίστοιχων δικαστηρίων με γνώμονα την επαρκέστερη προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη.

10. Οι επισημάνσεις και οι αξιολογήσεις που διατυπώθηκαν στον παρόντα πρόλογο καθιστούν αυτονόητα τα τελικά συμπεράσματα: Το έργο αυτό της Λίνας Παπαδοπούλου, η οποία ήδη έχει ιδιαίτερο κύρος στην ευρωπαϊκή επιστημονική κοινότητα και με το ευρύτατα αναγνωρισμένο έργο της σε γερμα-

νική γλώσσα για τη νομική θέση των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων, της δίνει μια ξεχωριστή θέση στο forum της ευρωπαϊκής συνταγματικής θεωρίας και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου. Το έργο καθίσταται απαραίτητο όχι μόνο για κάθε βιβλιοθήκη αλλά για κάθε *τραπέζι δουλειάς*, τόσο του θεωρητικού ερευνητή και διδάσκοντα, όσο και της πράξης της επιστήμης. Και προσθέτει, τελειώνοντας, ο προλογίζων: Η συγγραφέας δεν έχει το δικαίωμα να μην μεταφράσει το έργο αυτό σε μία από τις εν χρήσει γλώσσες στον ευρωπαϊκό χώρο. Η σημασία του ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της χώρας μας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ

I. Αντικείμενο

A. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως νέο πολιτειακό μόρφωμα

Η ανάδυση του σύγχρονου συνταγματικού εθνικού κράτους στον ευρωπαϊκό χώρο πριν από περίπου δύο αιώνες σήμανε μια καινούρια εποχή στην ιστορία.¹ Το εθνικό κράτος, όπως μορφοποιήθηκε στην Ευρώπη κυρίως μετά τους θρησκευτικούς πολέμους και τη Συνθήκη της Βεσφαλίας (1648), δεν γεννήθηκε ως συνταγματικό, αλλά εξελίχθηκε σταδιακά σε τέτοιο συνοδευόμενο από την υποχώρηση της απόλυτης μοναρχίας, την κατοχύρωση ορίων και φραγμών στην άσκηση της εξουσίας, την αναγνώριση δικαιωμάτων των πολιτών και τη θέσμιση –υποτυπωδών έστω– θεσμών συμμετοχής και αντιπροσώπευσης.² Έκτοτε το συνταγματικό εθνικό κράτος βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη,³ ενώ η εξάπλωσή του σε ολόκληρο τον πλανήτη μεταμόρφωσε την παγκόσμια πολιτική γεωγραφία.⁴

Στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα ο ευρωπαϊκός χώρος έμελλε να αποτελέσει εκ νέου τη μήτρα σύλληψης και γέννησης ενός νέου πολιτειακού μορφώματος, διακριτού από το κράτος, της ‘Ευρωπαϊκής Ένωσης’. Η Ένωση

---

1. Α. Μανιτάκη, *Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους. Με στοιχεία Πολιτειολογίας*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2007, σ. 135 επ.

2. Ε. Βενιζέλου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 2008 (αναθεωρημένη έκδοση), σ. 37· βλ. και Σ. Ορφανουδάκη, *Η υπεροχή του Συντάγματος έναντι του νόμου, ως απαύγασμα του Συνταγματισμού*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2008, σ. 1-2 και 49 επ.

3. J. Isensee, ‘Vorrang des Europarechts und deutsche Verfassungsvorbehalte – offener Dissens’, σε: J. Burmeister (επιμ.), *Verfassungsstaatlichkeit, Festschrift für K. Sternz*. 65. Geb., Μόναχο: C.H. Beck 1997, σ. 1239 επ. (1239).

4. Α. Μακρυδημήτρη, ‘Κράτος και Κοινωνία: η Ευρωπαϊκή Πρόκληση’, *ΤοΣ* 1994, σ. 759 επ. (762-3).

ξεκίνησε⁵ με τη μορφή τριών ξεχωριστών και αυστηρά προσδιορισμένων ως προς την καθ' ύλη αρμοδιότητά τους Κοινοτήτων, οι οποίες αποτελούν, καταρχήν, διεθνείς οργανισμούς,⁶ καθώς συστήθηκαν βάσει διεθνών πολυμερών συνθηκών.⁷ Πρόκειται για την 'Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα' (ΕΚΑΧ, 1952-2002), την 'Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας' (ΕΚΑΕ) και την 'Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα' (ΕΟΚ). Η τελευταία εμπλουτίστηκε με πολλές και διαφορετικές εξουσίες, πέραν των αρχικών οικονομικών αρμοδιοτήτων, για να αποτελέσει αργότερα την 'Ευρωπαϊκή Κοινότητα' (ΕΚ).

Οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες είναι ο μόνος διεθνής οργανισμός που μπορεί να χαρακτηριστεί 'υπερεθνικός', εφόσον συντρέχουν σωρευτικά οι εξής προϋποθέσεις:⁸ α) λαμβάνει αποφάσεις δεσμευτικές τόσο για τα Κράτη-Μέλη όσο και για του ιδιώτες, β) διαθέτει μηχανισμό εφαρμογής των αποφάσεων αυτών, γ) το δίκαιό του αξιώνει προτεραιότητα εφαρμογής έναντι του εθνικού δικαίου, δ) διαθέτει ίδιους πόρους και ε) δεν είναι δυνατή η μονομερής αποχώρηση από αυτόν.⁹ Κάποια από τα χαρακτηριστικά αυτά απαντώνται και σε άλλους διεθνείς οργανισμούς, όχι όμως όλα ταυτοχρόνως.

5. Για την ιστορική εξέλιξη της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης βλ. αντί πολλών Χ. Χριστοδουλίδη, 'Η ιστορική διαδρομή της ευρωπαϊκής ενοποίησης', σε: Κ. Στεφάνου / Αρ. Φατούρου / Θ. Χριστοδουλίδη (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Α', *Ιστορία, Θεσμοί και Δίκαιο*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2001, σ. 25 επ.

6. Για τον ορισμό του διεθνούς οργανισμού βλ. αντί πολλών, Π. Νάσκου-Περράκη, *Το Δίκαιο των διεθνών οργανισμών. Η θεσμική διάσταση*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα³2002, σ. 37 επ.

7. Για την έννοια των διεθνών συνθηκών και ειδικότερα για τις πολυμερείς συνθήκες και τη σύναψή τους, βλ. Π. Βάλληδα, *Δημόσιον Διεθνές Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη-Αθήναι: Αφοι Σάκκουλα 1959, σ. 60 επ.· Κ. Ιωάννου / Κ. Οικονομίδη / Χ. Ροζάκη / Α. Φατούρου, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο. Θεωρία των πηγών*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1988, σ. 37 επ.

8. Νάσκου-Περράκη, *Το Δίκαιο των διεθνών οργανισμών*, σ. 81.

9. Π. Στάγκου, σε: Π. Στάγκου / Ε. Σαχπεκίδου, *Δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα²2000, σ. 106, ο οποίος, ωστόσο, επισημαίνει ότι η νομική απαγόρευση μονομερούς αποχώρησης δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί· Δ. Παπαγιάννη, *Εισαγωγή στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα³1997, σ. 277· βλ. και Ν. Σκανδάμη, 'Η κατά το Σύνταγμα παραχώρηση αρμοδιοτήτων προς την Ευρωπαϊκή Ένωση ως εξαιρετική πράξη - Το μετέωρο βήμα του πελαργού', σε: Α. Μανιτάκη / Λ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 2003, σ. 93 επ. (99). Κατά την Τ. Antoniou, *Europäische Integration und griechische Verfassung. Ein Beitrag zur Auslegung des*

Με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ¹⁰ (1992) συστήθηκε η 'Ευρωπαϊκή Ένωση',¹¹ μια πολιτική οντότητα-πλαίσιο που συμπεριέλαβε μαζί με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα δύο ακόμη θεματικούς διακυβερνητικούς υφής πυλώνες με νέες αρμοδιότητες, την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας¹² (δεύτερος πυλώνας) και τη Δικαστική και Αστυνομική Συνεργασία¹³ (τρίτος πυλώνας). Ακολούθησαν οι Συνθήκες του Άμστερνταμ¹⁴ (1997) και της Νίκαιας¹⁵ (2000), με τις οποίες οι αρμοδιότητες της Κοινότητας επεκτάθηκαν. Με τη 'Συνθήκη Θέσπισης ενός Συντάγματος για την Ευρώπη',¹⁶ (ή Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη¹⁷ – εφεξής ΕΣΣ), η οποία ως σήμερα δεν έχει κυρωθεί, και την υπό κύρωση Συνθήκη της Λισαβόνας η Ευρωπαϊκή

Artikel 28 der griechischen Verfassung von 1975, Frankfurt a/M u.a.: Peter Lang 1985, σ. 125 επ., το δικαίωμα αποχώρησης δεν μπορεί να αποκλειστεί εξ αρχής, είναι όμως ασύμβατο με την 'αρχή της ενοποίησης' που διέπει τη λειτουργία των Κοινοτήτων και την ιδιαιτερότητα των τελευταίων.

10. Κυρώθηκε από την Ελλάδα με το ν. 2077/1992.

11. Πρβλ. για διεξοδικότερη ανάλυση της φύσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Κ. Μπόσκοβιτς, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση υπό το πρίσμα του Διεθνούς Δικαίου. Ιδιοτοπία και Βαθμός Αυτονομίας του Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας 2000, σ. 97 επ.

12. Από την ελληνική βιβλιογραφία πρβλ. Κ. Ιωάννου, 'Η κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Μια πρώτη νομική ανάγνωση)', *ΤοΣ* 1993, σ. 29 επ.· Θ. Χριστοδουλίδη, 'Το μετέωρο βήμα. Η κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση', σε: Θ. Χριστοδουλίδη / Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ - Συνθετική θεώρηση*, Αθήνα: Σιδέρης 1993, 289 επ.· Ρ. Ε. Παπαδοπούλου, *Η συνεργασία στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Προς μια τυπολογία*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 2005, σ. 40 επ.

13. Πρβλ. Π. Στάγκου, 'Η συνεργασία των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στους τομείς της δικαιοσύνης και των εσωτερικών υποθέσεων. Βασικοί προβληματισμοί, πεπραγμένα και προοπτικές με 'ορόσημο' τις ρυθμίσεις της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση', σε: *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ - Συνθετική θεώρηση*, σ. 325 επ.· Παπαδοπούλου, *Η συνεργασία στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, σ. 72 επ.

14. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσου / Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 2000.

15. Βλ. σχετικά Κ. Ηλιόπουλου, 'Η Συνθήκη της Νίκαιας και η εξέλιξή της', *ΝοΒ* 2004, σ. 694 επ.

16. ΕπΕφΕΕ 16.12.2004, C-310/1. Κυρώθηκε από την ελληνική Βουλή με το ν. 3341/2005.

17. Ο Δ. Θ. Τσάτσος, 'Ευρωπαϊκή «Συντακτική» Συνέλευση', *Τα Νέα* 18.12.2001, σ. 8, χρησιμοποιεί τον όρο «Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη».

Ένωση, ως ενιαίο πολιτειακό μόρφωμα, προβλέπεται να υποκαταστήσει την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, ενσωματώνοντας σ' αυτή και τους δύο διακυβερνητικούς πυλώνες.¹⁸

Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης καταλήγει σε μια «πρωτότυπη πολιτειακή συσπείρωση»¹⁹ κρατών, η οποία, με τρόπο ειρηνικό²⁰ και εξελικτικό, έρχεται, αργά αλλά σταθερά, να συμπληρώσει, και πιθανόν στο μέλλον να υποκαταστήσει, το κλασικό εθνικό κράτος, επιβεβαιώνοντας και ταυτοχρόνως θέτοντας σε δοκιμασία το συνταγματικό χαρακτήρα του τελευταίου.²¹ Η εξέλιξη αυτή οφείλεται αφενός σε μια αναπόδραστη πορεία διεθνοποίησης της οικονομίας, των κοινωνιών, του πολιτισμού, της επιστήμης και αφετέρου στην αδυναμία του εθνικού κράτους να παράσχει στους πολίτες του αναντικατάστατα αγαθά, όπως η ειρήνη, η ευημερία και η ασφάλεια.²² Βαθύτερο συνεπώς αίτιο της ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν η «συνείδηση της ανεπάρκειας της μεμονωμένης Πολιτείας να προσφέρει στους πολίτες της τα αγαθά που θα πρόσφερε η υπαγωγή της σε μια έννομη τάξη Πολιτειών».²³ Η 'ενοποιητική αρχή', την οποία το κράτος ενσαρκώνει ήδη, δεδομένου ότι το ίδιο ιστορικά συναίρεσε προϋφιστάμενες μερικότερες κοινότητες, λειτουργεί

18. Υπό αυτή την έννοια θα χρησιμοποιείται εφεξής ο όρος 'Ευρωπαϊκή Ένωση', ενώ ο όρος 'Κοινότητα' θα χρησιμοποιείται μόνον όταν θέλουμε να διαφοροποιήσουμε τη μεταχείριση του μέχρι σήμερα υφιστάμενου 'πρώτου πυλώνα'.

19. Ν. Σκανδάμη, 'Η φυσιογνωμία του κοινοτικού δικαίου', σε: του ίδιου, *Κράτος, Δίκαιο και Κοινωνία στην ενοποιημένη Ευρώπη, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις με άξονα το Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1994, σ. 15 επ. (15).

20. Όπως παρατηρεί ο Κ. Χρυσόγονος, *Το μετέωρο βήμα της Ευρώπης. Η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης και το Μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα: Παπαζήση 2005, σ. 38, «[η] γέννηση ... της ενωμένης Ευρώπης προμηνύεται δυσχερής, επειδή εδώ λείπει η απαίσια 'μαμή' της βίας...».

21. Πρβλ. Δ. Χαραλάμπη, *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1998, σ. 227 επ· Κ. Τσουκαλά, 'Το έλλειμμα της δημοκρατίας', σε: Α. Μοσχονά (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση. Επίκαιροι προβληματισμοί*, Αθήνα: Εξάντας 2000, σ. 25 επ. (28 επ.).

22. Αντί άλλων βλ. J. Habermas, 'Beyond the nation-state?', σε: E.O. Eriksen / J. E. Fossum (επιμ.), *Democracy in the European Union. Integration through Deliberation?*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge 2000, σ. 29 επ.

23. Δ. Θ. Τσάτσου, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*, Αθήνα: Λιβάνη 2007, σ. 108.

πλέον προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης υπερεθνικών βαθμίδων άσκησης εξουσίας.²⁴

Η Ευρωπαϊκή Ένωση χαρακτηρίζεται από μια δομική αντίφαση: τη συνύπαρξη κεντρομόλων και φυγόκεντρων πολιτισμικών,²⁵ πολιτικών και νομικών δυναμικών, η οποία της προσδίδει ένα διφυή και υβριδικό χαρακτήρα.²⁶ Από τη μια πλευρά, αποτελεί προϊόν της συμβατικής δραστηριότητας και της ενοποιητικής λειτουργίας των Πολιτειών που συμβάλλονται και συμμετέχουν σε αυτή· υφίσταται μέσω διεθνών Συνθηκών, με τις οποίες τα Κράτη-Μέλη εκχωρούν στην Ένωση συγκεκριμένες αρμοδιότητες,²⁷ ενώ οι Κυβερνήσεις των Κρατών-Μελών συνεχίζουν να παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πολιτική της ατζέντα. Από την άλλη πλευρά, οι αρμοδιότητες αυτές ασκούνται από το σύνολο των Κρατών-Μελών, ως αυτόνομο πολιτικό *σύστημα*.²⁸ η Ένωση αναπτύσσει τη δική της πολιτική και νομοπαραγωγική δραστηριότητα, ασκεί τη δική της πολιτική και, μολονότι δεν αποτελεί κράτος, διαθέτει τη δική της

---

24. R. Smend, 'Integration', σε: του ίδιου, *Staatsrechtliche Abhandlungen*, Βερολίνο: Duncker & Humblot 1968, σ. 482 επ. (483). Σκανδάμη, 'Πολιτική αθεσμία και αποπία συνόρων. Θεσμολογικές μεταλλαγές στην Ευρωπαϊκή Ένωση', *όπ.π.*, σ. 23 επ. (73). Για τη νέα πολιτειακή λειτουργία, την 'ενοποιητική', η οποία στο ελληνικό Σύνταγμα τυποποιείται στο άρθρο 28 παρ. 2 και 3 Σ βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Δημοκρατία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1993, σ. 12 επ.

25. Πρβλ. D. Tsatsos, 'Die europäische Unionsgrundordnung', *EuGRZ* 1995, σ. 287 επ., και σε: του ίδιου, *Verfassung-Parteien-Europa. Abhandlungen aus den Jahren 1962-1998*, Baden-Baden: Nomos 1998/99, σ. 579 επ. (584).

26. Μακρυδημήτρη, 'Κράτος και Κοινωνία: η Ευρωπαϊκή Πρόκληση', σ. 789.

27. Για την κατανομή των αρμοδιοτήτων βλ. γενικά, H. Jarass, 'Die Kompetenzverteilung zwischen der Europäischen Gemeinschaft und den Mitgliedstaaten', *AöR* 1996, σ. 174 επ.· A. Dashwood, 'The Relationship between the Member States and the European Union / European Community', *CMLRev* 2004, σ. 355 επ. (369 επ.). Για τη σημασία της ύπαρξης και επιλογής νομικής βάσης στις Συνθήκες για κάθε κοινοτικό μέτρο, βλ. I. Κτενίδη, *Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Διεθνείς κυρώσεις. Επίκαιρες προκλήσεις για το κράτος δικαίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2008, σ. 168 επ.

28. Πρβλ. Α. Παπακωνσταντίνου, *Το Πολίτευμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην ΕΕ: Προβλήματα και Προτάσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 45· Δ. Χρυσόχου, *Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία. Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχίας*, Αθήνα: Παπαζήση 2006, σ. 134.

δημόσια εξουσία καθώς και –προς το παρόν μόνον η ΕΚ– νομική προσωπικότητα.²⁹

Υπό αυτή την έννοια η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί τη μία όψη του φαινομένου σχετικοποίησης της αποκλειστικότητας του κράτους ως φορέα δημόσιας εξουσίας, ενώ την άλλη όψη συνιστά η αντίθετης φοράς τάση³⁰ ενίσχυσης των υποκρατικών ενοτήτων (περιφερειών, ομόσπονδων κρατιδίων). Η αποκρατικοποίηση της εξουσίας αποτρέπει, μέχρι ένα βαθμό, τη μείωση της εν γένει δημόσιας εξουσίας και θέτει φραγμούς στη διάχυση αυτής προς ιδιωτικά κέντρα άσκησης της.

B. Η ανάδυση μιας νέας έννομης τάξης

1. Η έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η γεμάτη αντιφάσεις ανάδυση του πολιτειακού μορφώματος ‘Ευρωπαϊκή Ένωση’ συνοδεύεται από ανάλογες αμφισβητήσεις, αντιθέσεις και συγκρούσεις εντός του δικαίου, προνομιακού, άλλωστε, για την εξέλιξη της ίδιας πεδίου. Στο πεδίο αυτό, της δικαιοκτικής ή έννομης τάξης, και ειδικότερα στο υλικό με το οποίο υφάινεται η συνταγματική της ποιότητα, επικεντρώνεται η ανά χείρας μελέτη. Η Ευρωπαϊκή Ένωση πηγάζει από διεθνείς συμβάσεις, αλλά είναι κάτι πολύ περισσότερο από έναν κλασικό διεθνή οργανισμό, κυρίως επειδή αποτελεί ένα δικαιοκτικό αυτοδύναμο υποκείμενο άσκησης δημόσιας εξουσίας, μια ιδιαίτερη και διακριτή πηγή δικαίου, η οποία επηρεάζει άμεσα τους ευρωπαίους πολίτες.

Η ύπαρξη μιας ιδιαίτερης έννομης τάξης αποτελεί το σημαντικότερο, ίσως, εργαλείο εξέλιξης και χαρακτηριστικό του νέου αυτού κοινοπολιτειακού μορφώματος. Το κοινοτικό δίκαιο συνίσταται στο πρωτογενές, το δίκαιο των Συνθηκών, το οποίο παράγουν τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Κράτη-Μέλη, και το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο, το οποίο αποτελεί προϊόν ίδιων δικαιωπα-

29. Μέχρι τη Συνθήκη της Νίκαιας νομική προσωπικότητα διέθετε μόνον η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, ενώ με τη Συνθήκη της Λισαβόνας (αν τελικά κυρωθεί) αποκτά νομική προσωπικότητα και η Ένωση συνολικά.

30. Γ. Κασιμάτη, ‘Προς μια νέα έννοια του κράτους, το «σύγχρονο» κράτος και η υπερκέρασή του’ (1992), σε: του ίδιου, *Μελέτες II - 1980-1998. Κράτος και Πολίτευμα στο πεδίο της πολιτικής διάπλασης και λειτουργίας*, σ. 13 επ. (σ. 67). Πρβλ. και Λ. Παπαδοπούλου, ‘Η Τυποποίηση της Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης στα Νέα Συντάγματα της «Παλαιάς» Ευρώπης’, σε: Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), *Πέντε Χρόνια μετά τη Συνταγματική Αναθεώρηση του 2001*, Αθήνα: Αντ. Σάκκουλα 2006, σ. 179 επ. (215 επ.).

γωγικών διαδικασιών και οργάνων. Η διττή αυτή δικαιοκή παραγωγή απολήγει στη συγκρότηση του σώματος του κοινοτικού –ή πλέον ενωσιακού– δικαίου, το οποίο εμφανίζει μια έντονη διεισδυτικότητα στο εθνικό δικαιοσύστημα. Το ενωσιακό δίκαιο δεσμεύει όχι μόνον τα Κράτη-Μέλη αλλά και τους πολίτες τους, λόγω των αξιώσεων αυτονομίας, αμεσότητας και ‘υπεροχής’, τις οποίες το δικαιοδοτικό όργανο της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (εφεξής: ΔΕΚ)³¹ διέπλασε και διακήρυξε ως νομικά δεσμευτικές αρχές. Η ιδιαίτερη αυτή φύση και ικανότητα διείσδυσης του κοινοτικού δικαίου σε σύγκριση με το κλασικό διεθνές δίκαιο αποδόθηκε στο δεσμό του κοινοτικού δικαίου με τα εθνικά δίκαια, την πληθώρα των σκοπών που αυτό υπηρετεί, τη δημιουργία δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και για τους ιδιώτες καθώς και τον αποτελεσματικό δικαστικό μηχανισμό και το σύστημα κυρώσεων που διαθέτει.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, παράλληλα με την άμεση σύνδεσή του με τα εθνικά κράτη, εφόσον πηγάζει από μια πολιτική οντότητα που αποτελείται από τέτοια, το κοινοτικό δίκαιο μπορεί να προσληφθεί και ως υπερεθνικό ή ως μια υβριδική μορφή ενός παγκόσμιου δικαίου, στο βαθμό που αναπτύσσει ενίοτε συνδέσμους με κοινωνικές διαδικασίες που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα³² και υποστασιοποιεί τη γενικότερη τάση του διεθνούς δικαίου να διεισδύει ολοένα και βαθύτερα στην εσωτερική έννομη τάξη.³³ Κατ’ αποτέλεσμα, το κοινοτικό δίκαιο ομοιάζει πολύ με το κρατικό. Διαφέρει από το τελευταίο μάλλον ποσοτικά, υπό την έννοια ότι είναι συχνή η χρήση των Οδηγιών που απαιτούν ενσωμάτωση στο εθνικό δίκαιο μέσω ενός εθνικού οργάνου, παρά ποιοτικά, καθώς αρκετά συχνή είναι πάντως και η έκδοση Κανονισμών,³⁴ που διαθέτουν άμεση ισχύ και γεννούν δικαιώματα και υποχρεώσεις και για τους ιδιώτες.³⁵

---

31. Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας μετονομάζεται σε ‘Δικαστήριο της Ένωσης’ (άρθρο 13 και 19 ΣυνθΕΕ).

32. Βλ. από την άποψη της συστημικής θεωρίας, I. Maher, ‘Community Law in the National Legal Order: A Systems Analysis’, *JCMS* 1998, σ. 237 επ. (243).

33. Δ. Ευρυγένη, ‘Δικαιώματα του ανθρώπου, θετικών δικαίων, φυσικών δικαίων’, *Αρμ* 1967, σ. 3 επ.

34. Άρθρο 249 (πρώην 189) παρ. 2 ΣυνθΕΚ.

35. T. Öhlinger, ‘Die Auswirkungen der europäischen Integration auf die Rechtssysteme der Mitgliedstaaten’, σε: F. Breuss / G. Fink / S. Griller (επιμ.), *Vom Schuman-Plan zum Vertrag von Amsterdam. Entstehung und Zukunft der EU*, Βιέννη-Νέα Υόρκη: Springer 2000, σ. 51 επ. (59-60).

Η παραπάνω ανάλυση δικαιώνει την κονστρουκτιβιστική ('*constructivist*') προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος δεν συνιστά μια φυσική ή υλική οντότητα, έξω και πέρα από την πρόσληψή της, αλλά μια νοητική κατασκευή, με αποτέλεσμα οι ιδέες και οι προσεγγίσεις να μην περιγράφουν απλώς μια υφιστάμενη κατάσταση, αλλά (και) να την κατασκευάζουν.³⁶ Μέσα από αυτό το πρίσμα γίνεται εμφανές ότι η επιλογή του ΔΕΚ να χρησιμοποιήσει την έννοια της 'έννομης τάξης' αποσκοπούσε στην πρόταξη και ανάδειξη των ενοποιητικών και συστημικών στοιχείων του κοινοτικού-ενωσιακού φαινομένου.³⁷ Με αυτό τον τρόπο κατέστησε το κοινοτικό δίκαιο αντικείμενο διακριτής επιστημονικής ενασχόλησης, καθώς η επιλογή των εννοιών όχι μόνον περιγράφει, αλλά και 'δημιουργεί' ένα νέο αντικείμενο, το οποίο μπορεί να καταστεί περαιτέρω αντικείμενο και θεωρητικής έρευνας, στο βαθμό γίνεται κατανοητό ως ένα σημαίνον σύνολο.³⁸ Με άλλα λόγια, η χρήση συγκεκριμένων εννοιών από το ΔΕΚ και ακολούθως από τη θεωρία, δημιούργησε το ίδιο το επιστημονικό πεδίο 'κοινοτικό δίκαιο' ως διακριτό από άλλα αντίστοιχα. Με βάση την εμπειριστική προσέγγιση αυτό δεν θα ήταν δυνατό, καθώς δεν υπήρχε μια 'θεσμική πραγματικότητα', καθαρή από θεωρητικές κατασκευές –αν μπορεί βέβαια ποτέ να νοηθεί μια τέτοια καθαρή εμπειρική πραγματικότητα και δη στις κοινωνικές επιστήμες– η οποία θα μπορούσε απλώς να απεικονιστεί με ακρίβεια στη νομολογία του ΔΕΚ. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η νομολογία ή η θεωρία 'δημιουργεί' το κοινοτικό δίκαιο με τον ίδιο τρόπο που το κάνει ένα νομοπαραγωγικό ή δικαιοδοτικό όργανο. Η δημιουργία αυτή έχει καθαρά επιστημολογικό χαρακτήρα, επηρεάζει, ωστόσο, καθοριστικά την πρόσληψη και, κατά συνέπεια, το περιεχόμενο του αντικειμένου μελέτης και επιστήμης.

36. Πρβλ. Δ. Χρυσόχου, *Σχεδίαση Μετακρατικής Πολιτείας*, Αθήνα: Παπαζήση 2007, σ. 79 επ.

37. Όπως παρατηρεί ο L. Mjøset, 'Understanding of Theory in the Social Sciences', *ARENA Working Papers*, WP 99/33 1999, http://www.arena.uio.no/publications/working-papers1999/papers/wp99_33.htm, «... οι κοινωνικές διαδικασίες ορίζουν (κατασκευάζουν) κάποια γνωστικά πεδία ως επιστήμη».

38. H. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, Βιέννη: Österreichische Staatsdruckerei²1960 (αντύπωση: 1992), σ. 72-3.

2. Η ανάγκη διευθέτησης των σχέσεων εθνικής και κοινοτικής έννομης τάξης

α. Έννοια και χαρακτηριστικά της έννομης τάξης

Η έννομη τάξη (ή δικαυκό σύστημα) δεν είναι ένα αντικείμενο που γίνεται αντιληπτό με τις αισθήσεις, αλλά πρόκειται για μια νοητική κατασκευή· αποτελεί προϊόν μιας λογικής δόμησης (*product of particular discourses*) και όχι προϋπόθεσή της. Η επισήμανση αυτή δεν συνεπάγεται ότι η ύπαρξη και η λειτουργία μιας έννομης τάξης δεν επιφέρουν απτά και συγκεκριμένα αποτελέσματα στον πραγματικό κόσμο· αντιθέτως, οι πράξεις των ανθρώπων, ι-διαίτερα όσων κινούνται στη δημόσια σφαίρα και όσων ασκούν κυβερνητικές λειτουργίες, καθοδηγείται από το δίκαιο ή την πεποίθηση περί δικαίου και την ιδέα ότι το δίκαιο συνιστά ένα σύστημα που αποτελείται από κανόνες με εσωτερική συνέπεια και συνοχή.³⁹

Η έννοια της έννομης τάξης προσδιορίζεται, πρωτευόντως, από την πυραμίδα των κανόνων δικαίου· δευτερευόντως, περιλαμβάνει τα ακόλουθα τέσσερα στοιχεία: α) τη δικαιοδοσία ή αρμοδιότητα, δηλαδή τα θέματα που ρυθμίζονται από τη νομική τάξη, β) τα υποκείμενα, δηλαδή τα πρόσωπα προς τα οποία απευθύνεται, γ) το έδαφος και δ) τα όργανά της.⁴⁰ Η πυραμίδα συνιστά ένα πλέγμα κανόνων δικαίου, αρθρωμένο με συνοχή, ένα ενιαίο, συστηματικό και ιεραρχημένο σύνολο, στο πλαίσιο του οποίου για κάθε κανόνα δικαίου υπάρχει κάποιος άλλος ιεραρχικά ανώτερος, που αποτελεί πηγή ισχύος για τον πρώτο. Το κρίσιμο στο σημείο αυτό είναι ότι ο θεμελιώδης κανόνας (*Grundnorm*), ο οποίος στέκει στην κορυφή, οφείλει την ισχύ του όχι σε κά-

---

39. N. MacCormick, 'The Maastricht-Urteil: Sovereignty Now', *ELJ* 1995, σ. 259 επ. (261), ο οποίος χαρακτηρίζει το δικαυκό σύστημα ως μια 'θεσμική κανονιστική τάξη'. Πρβλ. και N. MacCormick / O. Weinberger, *An Institutional Theory of Law. New Approaches to Legal Positivism*, Dordrecht: D. Reidel 1986.

40. K.N. Κακούρη, 'Η σχέση της κοινοτικής νομικής τάξης με τις νομικές τάξεις των Κρατών-Μελών', *ΕΕΕυρΔ* 1986, σ. 525 επ. (529), ο οποίος δεν θεωρεί ως αναγκαίο εννοιολογικό στοιχείο τη δύναμη υλικής επιβολής. Βλ. ωστόσο Kelsen, *Reine Rechtslehre*, σ. 34 επ., σύμφωνα με τον οποίο ο αναγκαστικός χαρακτήρας της έννομης τάξης (*Zwang-sordnung*) αποτελεί κρίσιμο προσδιοριστικό της στοιχείο. Σημειώνει ο Kelsen χαρακτηριστικά (*ibid.*, σ. 36): «Η στιγμή του καταναγκασμού, δηλαδή της περιστασης, κατά την οποία η πράξη που προβλέπεται από το σύστημα ως συνέπεια μιας συμπεριφοράς που θεωρείται βλαπτική κοινωνικά εκτελείται ακόμη και παρά τη θέληση του ανθρώπου τον οποίο αφορά, και -σε περίπτωση αντίστασης- με χρήση φυσικής βίας, είναι το αποφασιστικό κριτήριο».

ποιον άλλο κανόνα, γιατί τότε δεν θα ήταν αυτός ο θεμελιώδης, αλλά σε κάποιον μη κανονιστικό λόγο.⁴¹

β. Η δυνάμει αντίθεση της εθνικής προς την κοινοτική έννομη τάξη

Δύο έννομες τάξεις έρχονται σε επαφή, αν εφάπτονται σε ένα τουλάχιστον από τα αναγκαία εννοιολογικά στοιχεία τους, χωρίς να ταυτίζονται και χωρίς η μία να υπάγεται στην άλλη, να αποτελεί, δηλαδή, βαθμίδα της πυραμίδας της άλλης. Στην περίπτωση αυτή γεννιέται η ανάγκη διευθέτησης των αμοιβαίων σχέσεών τους.

Η εξέταση της κοινοτικής και της εθνικής έννομης τάξης αναδεικνύει την ταύτιση τριών εννοιολογικών τους στοιχείων: κατά πρώτο λόγο, οι δύο αυτές έννομες τάξεις απευθύνονται στα ίδια υποκείμενα. Ακριβέστερα, τα υποκείμενα στα οποία απευθύνεται η εθνική έννομη τάξη είναι υποσύνολο των υποκειμένων στα οποία απευθύνεται η κοινοτική. Κατ' αποτέλεσμα, οι πολίτες ενός συγκεκριμένου Κράτους-Μέλους είναι υποκείμενα σε δύο έννομες τάξεις, δηλαδή αποδέκτες των επιταγών των κανόνων δικαίου τόσο της εθνικής τους όσο και της κοινοτικής έννομης τάξης. Δεύτερον, η εδαφική επικράτεια την οποία καλύπτει η εθνική είναι υποσύνολο εκείνης την οποία καλύπτει η κοινοτική· τέλος, τα όργανα στα οποία κάθε εθνική απευθύνεται συνιστούν και αυτά υποσύνολο των οργάνων στα οποία απευθύνεται η κοινοτική, εφόσον η τελευταία επαφίεται για την εκτέλεση των αποφάσεών της όχι μόνον στα κοινοτικά αλλά κατεξοχήν στα εθνικά όργανα (διοίκηση και δικαστήρια),⁴² δεδομένου του φαινομένου του λειτουργικού διχασμού ή διπλασιασμού.

Υπό τους όρους αυτούς⁴³ η σχέση μεταξύ της εθνικής και της κοινοτικής έννομης τάξης μπορεί να διαμορφωθεί ως εξής: είτε η εθνική και η κοινοτική είναι έννομες τάξεις συνάλληλες (ανεξάρτητες η μία από την άλλη με κοινό θεμελιώδη κανόνα έναν τρίτο, π.χ. το διεθνές δίκαιο – πλουραλισμός υπό το

41. Συνεπώς, το ερώτημα ποιος είναι ο λόγος ισχύος του θεμελιώδους κανόνα είναι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, που εμπνέεται από τη θεωρία του Kelsen, ζήτημα μετανομικό, όπως θα αναλυθεί διεξοδικότερα στη συνέχεια. Πρβλ. Κακούρη, 'Η σχέση της κοινοτικής νομικής τάξης με τις νομικές τάξεις των Κρατών-Μελών', *όπ.π.*, σ. 530 επ. Για τη διπλή διάκριση του δικαίου από την ηθική (*morality*) αφενός και την πολιτική (*politics*) αφετέρου, βλ. N. MacCormick, *The legal framework: Institutional Normative Order*, New York: Oxford University Press 1999, σ. 1 επ.

42. J. Temple Lang, 'The duties of national courts under Community constitutional law', *ELRev* 1997, σ. 3 επ. (3).

43. Σχετικά με τις δυνατές σχέσεις μεταξύ έννομων τάξεων βλ. Κακούρη, 'Η σχέση της κοινοτικής νομικής τάξης με τις νομικές τάξεις των Κρατών-Μελών', *όπ.π.*, σ. 534 επ.

διεθνές δίκαιο), είτε είναι παράλληλες (χωρίς ουδεμία σχέση μεταξύ τους, ανεξάρτητες και αυτοτελείς, η κάθε μία από τις οποίες έλκει την ισχύ της από χωριστό θεμελιώδη κανόνα – ριζοσπαστικός πλουραλισμός), είτε, τέλος, η μία είναι υπάλληλη της άλλης, δηλαδή η κοινοτική υπάλληλη της εθνικής (εθνικός μονισμός) ή, αντιστρόφως, η εθνική υπάλληλη της κοινοτικής (ευρωπαϊκός μονισμός).⁴⁴

Πρόκειται, συνεπώς, για δύο δικαιοκές σφαίρες, οι οποίες είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά όχι απομονωμένες, είναι «εν μέρει διαχωρισμένες και, μέχρι ενός σημείου, συνδεδεμένες»⁴⁵ αντίθετα, αλληλοσυμπληρώνονται και επικαλύπτουν μερικώς η μία την άλλη.⁴⁶ Στο πεδίο της επικάλυψης –το οποίο συνιστούν κυρίως οι συντρέχουσες αρμοδιότητες– ισχύουν δυνάμει ανταγωνιστικοί μεταξύ τους δικαιοκοί κανόνες, με αξίωση ισχύος όχι μόνον έναντι των κρατών αλλά και εντός των κρατών, δηλαδή έναντι των πολιτών τους. Οι ετερογενείς και πιθανόν αντιθετικοί κανόνες απευθύνονται, συνεπώς, στους ίδιους αποδέκτες (πολίτες και κρατικά όργανα), εντός της ίδιας εδαφικής επικράτειας. Από τα παραπάνω συνάγεται η ανάγκη ύπαρξης ή θέσης ενός κανόνα σύγκρουσης.⁴⁷ Η ανάγκη αυτή καθίσταται ολοένα και εντονότερη, όσο το κοινοτικό δίκαιο πολλαπλασιάζει τις αρμοδιότητές του και διεισδύει ολοένα και περισσότερο στο εθνικό.

γ. Η ‘υπεροχή’ του Δικαίου ως ‘μήλο της έριδας’

ι. Η ‘αξίωση υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου

Το φαινόμενο της διείσδυσης του διεθνούς δικαίου στο μέχρι πρότινος απαραβίαστο εσωτερικό χώρο της αποκλειστικής αρμοδιότητας των κρατών

44. Για τη μονιστική και τη δυαδική θεωρία γύρω από τη σχέση εσωτερικού και διεθνούς δικαίου, βλ. Βάλληγδα, *Δημόσιον Διεθνές Δίκαιο*, σ. 70 επ.· Δ. Κωνσταντόπουλου, *Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο*, Τόμος Ι. *Εισαγωγή - Γενικά Αρχαί - Δικαιώματα του Ανθρώπου - Ο.Η.Ε.*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα: Αφοι Σάκκουλα 1970, σ. 358 επ.· Κ. Ιωάννου / Κ. Οικονομίδη / Χ. Ροζάκη / Α. Φατούρου, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο – Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου*, Αθήνα: Αντ. Σάκκουλας 1990, σ. 19 επ., 67 επ., 113 επ., 163 επ.· Ε. Ρούκουνα, *Διεθνές δίκαιο Ι*, Αθήνα: Αντ. Σάκκουλα 1982, σ. 21 επ., 95 επ., Α. Παπακωνσταντίνου, *Κράτος και Διεθνές Δίκαιο: η συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων εσωτερικού και διεθνούς δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 2001, σ. 156 επ.

45. A. Ruggeri, ‘Η διπλή όψη της Χάρτας της Νίκαιας και η θεωρία της συντακτικής εξουσίας’, σε: *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*, σ. 211 επ. (218).

46. Παπαγιάννη, *Εισαγωγή στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, σ. 255.

47. Isensee, ‘Vorrang des Europarechts und deutsche Verfassungsvorbehalte’, *όπ.π.*, σ. 1240.

–συνιστά καθολικό και θεμελιώδες πολιτιστικό φαινόμενο της εποχής μας⁴⁸ και καταλήγει στη νομική διεθνοποίηση των εσωτερικού χαρακτήρα σχέσεων. Η πιθανότητα αντινομιών μεταξύ του κρατογενούς εσωτερικού δικαίου και του διεθνούς, και ιδιαίτερα του κοινοτικού, που διεκδικεί εφαρμογή στο εσωτερικό των κρατών, γεννά την ανάγκη ρύθμισης των μεταξύ τους σχέσεων. Οι σχέσεις αυτές, καθώς και οι πιθανές εντάσεις και, ενίοτε, συγκρούσεις μεταξύ αφενός του εθνικού και δη συνταγματικού, αφετέρου του κοινοτικού, και εν γένει διεθνούς δικαίου εικονογραφούνται στην κλασική νομική σκέψη με κεντρικό μοτίβο την έννοια της ‘υπεροχής’. Σε μια διπλής όψης ‘αφήγηση’, η οποία, εξάλλου, είναι κοινός τόπος και διατρέχει όλη την ευρωπαϊκή συζήτηση,⁴⁹ η ιδιότητα της ‘υπεροχής’, δηλαδή της υπέρτατης κανονιστικής ισχύος, αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης τόσο από την εθνική όσο και από την κοινοτική έννομη τάξη, από το εθνικό Σύνταγμα και τις Συνθήκες ίδρυσης των Κοινοτήτων και της Ένωσης αντίστοιχα, με αποτέλεσμα να συνιστά ένα ‘αγκάθι’ στις σχέσεις του εθνικού με το κοινοτικό, όπως, εξάλλου, και με το εν γένει διεθνές δίκαιο. Το τελευταίο αξιώνει, επίσης, να εφαρμόζεται ακόμη και όταν υπάρχει αντίθετος εσωτερικός κανόνας δικαίου⁵⁰ και μάλιστα με θεμελίωση που προσομοιάζει με αυτή που αξιοποιείται για το κοινοτικό δίκαιο.⁵¹ Στο παράδειγμα, ωστόσο, του κοινοτικού δικαίου η αξίωση της ‘υ-

48. Δ. Ευρυγένη, ‘Δικαιώματα του ανθρώπου, θετικών δικαίων, φυσικών δικαίων’, *όπ.π.*, σ. 3.

49. Όπως εύστοχα σημειώνει ο M. Poires Maduro, ‘The State of the Portuguese European Constitutional Discourse’, σε: Lord Slynn of Hadley / M. Andenas (επιμ.), *FIDE - XX. Congress*, London 30.10-02.11.2002, Vol. II, *Reports and Conclusions*, London: FIDE and The British Institute of International and Comparative Law (BIICL) 2003, σ. 387 επ. (387), η διπλή αυτή αφήγηση (‘dual narrative’) είναι κοινός τόπος στην Ευρώπη: από την πλευρά του κοινοτικού δικαίου η αφήγηση εκτυλίσσεται βάσει της νομολογίας του ΔΕΚ και από την πλευρά του εθνικού βασίζεται στην κεντρική παραδοχή ότι το κοινοτικό δίκαιο οφείλει την ισχύ του στο εθνικό Σύνταγμα και, άρα, υπόκειται σε αυτό.

50. Βλ. και άρθρο 27 Συνθήκης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών της 23.05.1968, σύμφωνα με το οποίο ένα συμβαλλόμενο μέρος δεν μπορεί να επικαλεστεί το εσωτερικό του δίκαιο, προκειμένου να μην εφαρμόσει μια διεθνή Συνθήκη, με την επιφύλαξη του άρθρου 46 της ίδιας Συνθήκης, το οποίο αναγνωρίζει ως λόγο μη εφαρμογής μιας διεθνούς Συνθήκης την περίπτωση που η τελευταία συνομολογήθηκε κατά πρόδηλη παραβίαση ενός θεμελιώδους κανόνα αναφορικά με την αρμοδιότητα συνομολόγησης Συνθηκών, και ως τέτοια πρόδηλη παραβίαση λογίζεται αυτή που είναι αντικειμενικά ορατή σε κάθε Κράτος το οποίο ενεργεί υπό κανονικές συνθήκες και με καλή πίστη.

51. Βλ. για τη θεμελίωση της υποχρεωτικής ισχύος των διεθνών Συνθηκών βλ. Γ. Τενεκίδου, *Δημόσιον Διεθνές Δίκαιον*, Τόμος Α’, Αθήναι: Παπαζήση³1977, σ. 278 επ. Για το

περοχής' εκδηλώνεται με ιδιαίτερα εμφατικό τρόπο, λόγω του εύρους των ρυθμίσεων και της αποτελεσματικότητας του δικαστικού μηχανισμού που το δίκαιο αυτό διαθέτει, με αποτέλεσμα να διαφοροποιείται από το υπόλοιπο διεθνές δίκαιο, με την εξαίρεση, ίσως, της εφαρμογής της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Η αξίωση ή αίτημα 'υπεροχής'⁵² του κοινοτικού δικαίου (πρωτογενούς και παραγώγου) έναντι του συνόλου του εθνικού, συμπεριλαμβανομένου του συνταγματικού, προβλήθηκε, καταρχάς, από το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, το οποίο προχώρησε στη διακήρυξη αρχών που άρχισαν να προσδίδουν συνταγματική χροιά στο κοινοτικό δίκαιο, με χρονικά και λογικά πρότερες εκείνες της άμεσης ισχύος, αυτονομίας και 'υπεροχής' του κοινοτικού δικαίου.⁵³ Ως αμέσως επόμενες προβάλλονται οι αρχές της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της μη εφαρμογής των εθνικών Συνταγμάτων στο πεδίο των κοινοτικών αρμοδιοτήτων.

Η διαδικασία 'συνταγματοποίησης' της κοινοτικής έννομης τάξης και η προβολή της αξίωσής της να υπερέχει έναντι ακόμη και του εθνικού Συντάγματος έρχεται σε άμεση και αναπόδραστη σύγκρουση με την παραδοσιακή και σχεδόν ακλόνητη, έως πρότινος, παραδοχή περί 'υπεροχής' του τελευταίου, ως πρώτης και έσχατης πηγής κανονιστικής ισχύος και ως κατεξοχήν αποτύπωσης της πολιτικής βούλησης του 'κυρίαρχου' λαού.⁵⁴ Σε κάθε περίπτωση δεν πρόκειται για μια 'αρχή', υπό την έννοια της στατικής, δεδομένης και αναμφισβήτητης ιδιότητας του κοινοτικού δικαίου αλλά μάλλον για μια αξίωση, για ένα αίτημα του τελευταίου να 'υποκλέψει' την ιδιότητα αυτή από τον παραδοσιακό της φορέα, το εθνικό Σύνταγμα. Η χρήση του όρου 'αξίωση' φιλοδοξεί να αποκαλύψει και να αποτυπώσει το δυναμικό αυτό χαρακτήρα αλλά και τη σχεσιακή της φύση, υπό την έννοια ότι μια σχέση καθορίζεται και από τα δύο (ή περισσότερα) μέρη που συμμετέχουν σε αυτή. Αναφέεται,

---

ζήτημα της 'υπεροχής' που είναι κοινό τόσο στο διεθνές όσο και στο κοινοτικό δίκαιο βλ. και Β. Κονδύλη, 'Το πρόβλημα της υπεροχής του δημοσίου διεθνούς δικαίου και ιδίως του κοινοτικού δικαίου στο εσωτερικό δίκαιο και ο ρόλος του διοικητικού δικαστή', *ΤοΣ* 1989, σ. 653 επ.

52. Βλ. σχετικά με την αρχή της υπεροχής Ε. Σαχπεκίδου, σε: Π. Στάγκου / Ε. Σαχπεκίδου, *Δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2000, σ. 242 επ.

53. Ε. Σαχπεκίδου, 'Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τα ελληνικά δικαστήρια', *Αρμ* 2000, σ. 737 επ. (739 επ.).

54. Βλ. Ορφανουδάκη, *Η υπεροχή του Συντάγματος έναντι του νόμου, ως απαύγασμα του Συνταγματισμού*, *passim*, ιδίως σ. 167 επ., σ. 179.

συνεπώς, το ερώτημα με ποιον τρόπο υποδέχεται –θα μπορούσε ή θα έπρεπε να υποδέχεται– το εθνικό Σύνταγμα την αξίωση της ‘υπεροχής’ (ή, ορθότερα, ‘προτεραιότητας’⁵⁵) του κοινοτικού δικαίου.

ii. *Η επίδραση της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου στα εθνικά Συντάγματα*

Αξιώνοντας να ‘υπερέχει’ έναντι του εθνικού Συντάγματος, το κοινοτικό δίκαιο επιφέρει αναγκαστικά και αναπόδραστα δραματικές αλλαγές στην κανονιστική εμβέλεια και ποιότητα της συνταγματικής ρύθμισης, με αποτέλεσμα να αγγίζει τον «πυρήνα των συνταγματικών συστημάτων των Κρατών-Μελών».⁵⁶ Ειδικότερα, αν γινόταν δεκτή η αρχή της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου στην απόλυτη έκφασή της, το εθνικό Σύνταγμα θα έπαυε να αποτελεί την ανώτατη πηγή κάθε έννομης τάξης, με αποτέλεσμα να αλλάξει δραματικά η ποιότητά του.⁵⁷ Παράλληλα, η αξίωση αυτή έχει ως συνέπεια μια ποσοτική αλλαγή του ρυθμιστικού πεδίου του συνταγματικού δικαίου κάθε Κράτους-Μέλους, η οποία καταλήγει σε ποιοτική του τροποποίηση και ενίοτε ισοδυναμεί με ριζική αναθεώρησή του.⁵⁸

Κατ’ αποτέλεσμα, η αρχή της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου και η επίδρασή της στο εθνικό συνταγματικό δίκαιο αλλά και γενικότερα στην ‘κρατικότητα’ των Κρατών-Μελών συνιστούν μια ριζοσπαστική πρόκληση στον κλασικό τρόπο με τον οποίο κατανοούμε το δίκαιο και το δικαϊκό σύστημα.⁵⁹ Το παραγόμενο υπερεθνικό δίκαιο συνιστά έτσι ένα ‘*phénomène nouveau*’, μια τρίτη, διακριτή από το εθνικό και το διεθνές δίκαιο κατηγορία, της

55. Παρά το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές γίνεται λόγος για την αρχή της ‘υπεροχής’, είναι ορθότερο και νομικά ακριβέστερο ο όρος αυτός να υποκατασταθεί από τον όρο ‘προτεραιότητα’. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες θα διαφανεί από την ανάλυση που ακολουθεί. Προς το παρόν οι δύο έννοιες χρησιμοποιούνται υπαλλακτικά και γι’ αυτό το λόγο τοποθετούμε το συνεκδοχικά χρησιμοποιούμενο όρο ‘υπεροχή’ σε εισαγωγικά.

56. U. Everling, ‘Brauchen wir ‘Solange III’? – Zu den Forderungen nach Revision der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts’, *EuR* 1990, σ. 195 επ. (198).

57. T. Öhlinger, ‘Ein Verfassungsstaat an der Schwelle zur Europäischen Union’, σε: O. Due / M. Lutter / J. Schwarze (επιμ.), *Festschrift für U. Everling*, Bd. II, Baden-Baden: Nomos 1995, σ. 1017 επ. (1021).

58. Öhlinger, ‘Ein Verfassungsstaat an der Schwelle zur Europäischen Union’, *όπ.π.*, σ. 1021.

59. MacCormick, ‘The Maastricht-Urteil: Sovereignty Now’, *όπ.π.*, σ. 261. Για τη διαλογική σχέση ‘κρατικότητας’ και ‘υπερκρατικότητας’ βλ. Antoniou, *Europäische Integration und griechische Verfassung*, σ. 73 επ.

οποίας η ανάλυση χρήζει νέων νοητικών και δικαιοκτών εννοιών και κατηγοριών, προκειμένου να ξεφύγει από την πεπατημένη του εθνικού δικαίου, με την αυστηρή ιεραρχία των πηγών του και την αυστηρή διαφοροποίησή του από το διεθνές.⁶⁰ Και αυτό παρά το γεγονός ότι γεννιέται ως διεθνές δίκαιο και μοιράζεται τα ίδια, καταρχήν, με εκείνο χαρακτηριστικά. Το καινοτόμο στοιχείο του έγκειται κυρίως στην πυκνότητα των κανονιστικών του ρυθμίσεων και την αυξανόμενη έκταση των πεδίων εφαρμογής του, καθώς και στην αποτελεσματικότητα του δικαστικού μηχανισμού που θεσμοθετήθηκε για την τήρησή του.

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα είναι, κατά κύριο λόγο, μια κοινότητα δικαίου.⁶¹ Περαιτέρω είναι μια δικαιοπαραγωγική κοινότητα (*Rechtsetzungsgemeinschaft*),⁶² της οποίας η ταυτότητα προκύπτει, κατεξοχήν, μέσα από τη νομοπαραγωγική της δραστηριότητα. Αυτό συνεπάγεται ότι η αποτελεσματικότητα του δικαίου που παράγει αποτελεί υπαρξιακή της προϋπόθεση. Είναι, συνεπώς, λογικό η Κοινότητα να αξιώνει την εφαρμογή του δικαίου της, ακόμη και σε βάρος της εφαρμογής των δικαίων των Κρατών-Μελών. Από την πλευρά των τελευταίων, ωστόσο, η εικόνα είναι αμφίσημη. Η αξίωση 'υπεροχής' του κοινοτικού δικαίου σημαίνει μια σημαντική αμφισβήτηση της ίδιας της κρατικής κυριαρχίας, όπως αυτή νοηματοδοτήθηκε τους τελευταί-

---

60. K. Stern, *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. I: *Grundbegriffe und Grundlagen des Staatsrechts. Strukturprinzipien der Verfassung*, Μόναχο: C. H. Beck²1984, σ. 540-1.

61. Βλ. άρθρο 220 ΣυνθΕΚ που ορίζει ότι το Δικαστήριο εξασφαλίζει την τήρηση του δικαίου· ΔΕΚ, C-294/83, *Κόμμα Οικολόγων 'Les Verts'* κ *Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου*, 23.04.1986, Συλλ.Νομ 1986, σ. 1339, σκέψη 23 και ΔΕΚ, Γνωμοδότηση 1/91, *Σχέδιο Συμφωνίας μεταξύ της Κοινότητας, αφενός, και των χωρών της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελευθέρων Συναλλαγών, αφετέρου, σχετικά με τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου*, 14.12.1991, Συλλ.Νομ 1991, σ. I-6079 (6102 επ). Βεβαίως, όπως σημειώνει ο Π. Στάγκος, 'Προς ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα: Κράτος Δικαίου, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ιδιότητα του «Πολίτη της Ένωσης»', σε: Στεφάνου / Φατούρου / Χριστοδουλίδη (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Α', *Ιστορία, Θεσμοί και Δίκαιο*, σ. 403 επ. (408) η 'πατρότητα' της ιδέας αυτής ανήκει στον Walter Hallstein, σύμφωνα με τον οποίο (*Die europäische Gemeinschaft*, Düsseldorf: Econ Verlag, σ. 53) «η Κοινότητα είναι μια Κοινότητα δικαίου ως δημιούργημα του δικαίου, ως πηγή δικαίου και (ως) συγκροτούσα μια έννομη τάξη».

62. C. D. Ehlermann, 'Die Europäische Gemeinschaft und das Recht', σε: B. Börner / H. Jahrreiß / K. Stern (επιμ.), *Festschrift für K. Carstens*, Bd 1, Köln / München: Heymanns 1984, σ. 81 επ.· Isensee, 'Vorrang des Europarechts und deutsche Verfassungsvorbehalte', *όπ.π.*, σ. 1244· S.L. Frank, 'Altes und Neues zum Vorrang des Gemeinschaftsrechts vor staatlichem Recht', *ZÖR* 2000, σ. 1 επ. (9).

ους τρεις και πλέον αιώνες.⁶³ Εξ αυτού του λόγου είναι αναμενόμενο να μη γίνεται άνευ αμφισβήτησης αποδεκτή από τα κρατικά όργανα.

3. Η διπλή όψη της αρχής της 'υπεροχής'

Η αρχή της 'υπεροχής' του κοινοτικού δικαίου έχει δύο διαστάσεις:⁶⁴ η μία διάσταση είναι η διαμόρφωση της αρχής αυτής από το ΔΕΚ, ενώ η άλλη συνίσταται στην πλήρη αποδοχή της από τα Κράτη-Μέλη, χωρίς την οποία η αξίωση αυτή θα παρέμενε μια κενή ουσίας διακήρυξη.⁶⁵ Μια τέτοια, πλήρης, αποδοχή δεν έχει ακόμη συντελεστεί. Εξαρτάται δε, όπως θα φανεί στη συνέχεια, από την υποδοχή που της επιφυλάσσουν οι εθνικές έννομες τάξεις και ειδικά τα συνταγματικά ή άλλα ανώτατα δικαστήριά τους.

Η φύση των δυσκολιών και των αντιστάσεων ήταν διαφορετική στα διάφορα Κράτη-Μέλη, λόγω των ποικίλων νομικών και, ειδικότερα, συνταγματικών παραδόσεων. Καταρχάς, η αρχή της 'υπεροχής' έθεσε υπό αμφισβήτηση τον κανόνα *lex posterior derogat legi priori*, ο οποίος ισχύει στα περισσότερα Κράτη-Μέλη. Ωστόσο, αν και τα εθνικά δικαστήρια είναι οι φύλακες των εθνικών συνταγμάτων, στάθηκαν γενικώς πρόθυμα να εφαρμόσουν το κοινοτικό δίκαιο σε βάρος του εθνικού,⁶⁶ αποδεχόμενα νωρίτερα ή αργότερα την 'υπεροχή' του κοινοτικού δικαίου έναντι του τυπικού νόμου, η οποία καλείται εφεξής 'κοινή υπεροχή'. Στο πλαίσιο αυτό, εγείρονται ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αυτή η αποδοχή έλαβε χώρα, όσο και τη θεμελίωση που αναζητήθηκε γι' αυτήν· οι δύο αυτές συνιστώσες είναι αποκαλυπτικές της προδιάθεσης της εθνικής τάξης απέναντι στην κοινοτική ή και, εν γένει, διεθνική.

---

63. Ως την «ισχυρότερη κοινωνική και πολιτική εξουσία στο κράτος» ορίζει την κυριαρχία ο H. Heller, *Staatslehre*, Leiden 1934, ανατύπωση Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) ⁵1983, σ. 246· πρβλ. και Τσάτσου, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 95 επ. και ιδίως σ. 105 επ.

64. J.H.H. Weiler, 'The Community System: the Dual Character of Supranationalism', *Yearbook of European Law* 1981, σ. 267 επ. (275)· διαφοροποιημένα M. Nettesheim, 'EU-Recht und nationales Verfassungsrecht', *FIDE - XX. Congress*, London 30.10-02.11.2002, Vol. I, *National Reports*, London: FIDE & The British Institute of International and Comparative Law 2002, σ. 81 επ. (146), ο οποίος τονίζει ότι «ο κανόνας της προτεραιότητας και η αναγνώριση της απαίτησης προτεραιότητας πρέπει πάντως να διαφοροποιηθούν».

65. D. Chalmers / A. Tomkins, 'Sovereignty and Federalism: the authority of EU law and its limits', σε: D. Chalmers / Chr. Hadjiemmanuil / G. Monti / A. Tomkins, *European Union Law*, Cambridge: CUP 2006, σ. 182 επ. (196).

66. Chalmers / Tomkins, 'Sovereignty and Federalism', *όπ.π.*, σ. 196.

Σε κάθε περίπτωση, η αξίωση ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου και έναντι του εθνικού Συντάγματος –στην παρούσα μελέτη καλείται ‘υψηλή υπεροχή’, σε αντίθεση με την ‘απλή’ ή ‘κοινή’ που αφορά τους τυπικούς νόμους⁶⁷ – είναι κάθε άλλο παρά αυταπόδεικτη και αυτονόητη. Οι γραμμές αντίστασης των εθνικών Δικαστηρίων μετατοπίστηκαν σύντομα στα μετόπισθεν, στις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές και στα θεμελιώδη δικαιώματα, προκαλώντας στρατηγικές αντιπαράθεσης⁶⁸ και θέτοντας υπό αμφισβήτηση την αξίωση ‘υψηλής υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου.

Στο πλαίσιο αυτό ορισμένα ανώτατα ή συνταγματικά δικαστήρια επέμειναν και, εν μέρει, επιμένουν ότι μπορούν να παραμερίσουν κοινοτικό δίκαιο, αν αυτό έρχεται σε αντίθεση με κάποια συνταγματική αρχή ή διάταξη.⁶⁹ Η αντίδραση προήλθε κυρίως από τα Δικαστήρια των μεγάλων χωρών, πράγμα που μπορεί να εξηγηθεί και πολιτικά, με τη σκέψη ότι για τις μικρότερες χώρες θεωρείται αυτονόητη η ένταξη ή υπαγωγή σε διεθνείς οντότητες, οργανισμούς ή στο διεθνές δίκαιο, καθώς και η άνευ ετέρου αναγκαιότητα της διεθνούς συνεργασίας για τη διαφύλαξη της ειρήνης αλλά και της εσωτερικής τους ευημερίας.⁷⁰ Ωστόσο, ακόμη και όταν αρνούνται να αναγνωρίσουν πλήρως την προτεραιότητα του κοινοτικού δικαίου, τα εθνικά Δικαστήρια το κάνουν με την ενοχή ότι δεν υπακούουν στο τεκμήριο υπέρ της εφαρμογής του.

Η πιθανότητα έγερσης μιας σύγκρουσης ή αντινομίας⁷¹ μεταξύ του κοινοτικού δικαίου και του εθνικού Συντάγματος παραμένει έτσι το πιο επίμονο, ίσως και επίμαχο ζήτημα στη σύγχρονη ευρωπαϊκή συνταγματική θεωρία και πρακτική. Σχεδόν μισό αιώνα μετά τη διακήρυξη της αρχής της ‘υπεροχής’

---

67. Ο Χ. Ανθόπουλος, ‘Το ασυμβίβαστο των ιδιοκτητών Μέσων Ενημέρωσης πριν και μετά το νέο άρθρο 14 παρ. 9 του Συντάγματος’, σε: Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001*, Τόμος 1^{ος}, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 2006, σ. 313 επ. (361), χρησιμοποιεί τους όρους ‘συνταγματική’ και ‘κοινή’ υπεροχή.

68. Öhlinger, ‘Ein Verfassungsstaat an der Schwelle zur Europäischen Union’, *όπ.π.*, σ. 1017.

69. Δ. Αναγνωστοπούλου-Γιαννάκου, ‘Ο εθνικός δικαστής ως παράγων της κοινοτικής δίκης’, *ΝοΒ* 2003, σ. 1800 επ. (1802).

70. Πρβλ. Öhlinger, ‘Ein Verfassungsstaat an der Schwelle zur Europäischen Union’, *όπ.π.*, σ. 1018.

71. Σύμφωνα με τον ορισμό του Ι. Αραβαντινού, *Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, Αθήνα: Αντ. Σάκκουλα 2^η1983, σ. 157: «Αντινομία διαπιστώνεται όταν δύο κανόνες δικαίου συγκρούονται, καθώς συνδέουν προς το αυτό πραγματικό δύο ασυμβίβαστες μεταξύ τους έννομες συνέπειες...».

από το ΔΕΚ, η διαμάχη αναφορικά με τη σχέση μεταξύ ευρωπαϊκού κοινοτικού και εθνικού συνταγματικού δικαίου παραμένει ζωντανή και συνεχίζει να υφίσταται «μια πληθώρα ελλόγων αλλά αποκλινοσών μεταξύ τους ερμηνειών της ορθής σχέσης»⁷² μεταξύ κοινοτικού δικαίου και εθνικού συνταγματικού δικαίου.

4. Η επικαιρότητα του θέματος

Το θέμα, παρ' ότι δείχνει εξαντλημένο από ιστορική και δογματική άποψη, παραμένει επίκαιρο και κρίσιμο,⁷³ γίνεται δε εκ νέου επίμαχο, κυρίως για τέσσερις λόγους: Πρώτον, το ερώτημα 'τι ισχύει' στις περιπτώσεις που αναδεικνύεται πιθανή ή δυνατή μια σύγκρουση μεταξύ εθνικού Συντάγματος και κοινοτικού δικαίου παραμένει ακόμη και σήμερα ανοικτό. Το ερώτημα περί ισχύοντος δικαίου είναι, εξάλλου, το έσχατο ερώτημα της νομικής επιστήμης, η οποία είναι μια επιστήμη 'δεοντολογική'.⁷⁴

Το ερώτημα αυτό καθίσταται ακόμη πιο επιτακτικό, λόγω της προϊούσας εμβάθυνσης της ενοποιητικής διαδικασίας που θέτει σε δοκιμασία τις ίδιες τις κλασικές έννοιες της Πολιτειολογίας ή πάντως το περιεχόμενό τους, και ειδικότερα έννοιες όπως η κυριαρχία, το κράτος, ο λαός, η δημοκρατία. Η εμβάθυνση συνοδεύεται από μια σταδιακά ενισχυόμενη –παρά την απόρριψη υιοθέτησης ενός τυπικού ευρωπαϊκού Συντάγματος– πεποίθηση περί ουσιαστικής συνταγματοποίησης του κοινοτικού δικαίου, διαδικασία η οποία πολλαπλασιάζει τα ερωτήματα και για μια άλλη κεντρική κατηγορία του σύγχρονου κράτους, την έννοια της συνταγματικότητας. Η διάβρωση των ορίων μεταξύ του συνταγματικού και του ευρωπαϊκού δικαίου⁷⁵ έχει ως συνέπεια όχι μόνον η ερμηνεία ενός εθνικού κανόνα να αποτελεί ταυτοχρόνως στοιχείο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού,⁷⁶ αλλά και, αντιστρόφως, τα διδάγματα και οι κανόνες του τελευταίου να αποτελούν αναπόσπαστα μέρη του εθνι-

72. S. A. De Smith, 'The Constitution of Common Market: A Tentative Appraisal', *The Modern Law Review* 1971, σ. 597 επ. (598).

73. Έτσι και Α. Δημητρόπουλου, 'Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και Εθνικά Συντάγματα', *ΕΑΔΑΔ* 2004, σ. 5 επ. (8), ενόψει της υιοθέτησης 'ευρωπαϊκού Συντάγματος'.

74. Κ. Χρυσόγονου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2003, σ. 3-για την προβληματική της διάκρισης των κοινωνικών επιστημών σε οντολογικές και δεοντολογικές πρβλ. Ι. Μανωλεδάκη, *Εισαγωγή στην Επιστήμη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2005, σ. 85 επ.

75. Χρυσόγονου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, σ. 9.

76. Δ. Θ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Α', *Θεωρητικό Θεμέλιο*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα ⁴1994, σ. 290.

κής έννομης τάξης. Κατ' αποτέλεσμα, το συνταγματικό δίκαιο δε νοείται πλέον χωρίς το ευρωπαϊκό, για τον ίδιο λόγο που ισχύει και το αντίστροφο.

Ο τρίτος λόγος που θεμελιώνει το επίκαιρο του υπό διαπραγμάτευση θέματος είναι ότι, ενόψει της πρόσφατης και μεγαλύτερης στην ιστορία της Ένωσης διεύρυνσης, νέες συνταγματικές τάξεις καλούνται ήδη να αντιμετωπίσουν και να υποδεχτούν την ευρωπαϊκή πρόκληση προς το εθνικό σύνταγμα, την οποία θέτει η αξίωση προτεραιότητας του κοινοτικού δικαίου.⁷⁷ Η αναζήτηση εργαλείων που θα βοηθήσουν την προσαρμογή τους σε ένα θεσμικό περιβάλλον μη οικείο για τις περισσότερες από αυτές (αναφερόμαστε κυρίως στις χώρες της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης) αποτελεί ένα ενδιαφέρον ζήτημα με σημασία που εκφεύγει των εθνικών ορίων των κρατών αυτών, καθώς τα τελευταία επηρεάζουν και συνδιαμορφώνουν το σύγχρονο ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό.

Τέλος, αναφορικά με τη δική μας έννομη τάξη, σε αμφιβολία τίθεται πλέον και η επάρκεια μιας σιωπηρής και επιφυλακτικής αποδοχής εκ μέρους του ελληνικού Συντάγματος της αρχής της 'υπεροχής' της κοινοτικής έννομης τάξης. Συγχρόνως αναδύεται η ανάγκη εμβολιασμού της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας με αναζητήσεις που υπερβαίνουν τα εθνικά όρια, ανανοηματοδότησης των κεντρικών εννοιών του συνταγματικού δικαίου και εμπλουτισμού του με νέες έννοιες και θεωρητικές συλλήψεις, που να καθιστούν δυνατή μια πιο 'ανοικτή' θεώρηση της ελληνικής Δημοκρατίας.

II. Επιστημολογικές Συντεταγμένες

Η θεμελίωση των παραπάνω θέσεων ερείδεται επί επιστημολογικών και μεθοδολογικών παραδοχών αλλά και προερμηνευτικών επιλογών που κρίνεται σκόπιμο να 'αποκαλυφθούν', καθώς οριοθετούν και διαμορφώνουν καθοριστικά το πλαίσιο, την οπτική γωνία, ενίοτε δε προκαταλαμβάνουν σχεδόν κατ' ανάγκη και τα συμπεράσματα της ανάλυσης.

---

77. F. Jacobs, 'The Constitutional Impact of the Forthcoming Enlargement of the EU: What can be learnt from the experience of the existing Member States?', σε: A.E. Kellerman / J.W. de Zwaan / J. Czuczai (επιμ.), *EU Enlargement: The Constitutional Impact at EU and National Level*, The Hague: Asser Press 2001, σ. 183 (189 επ.).

νομική ολοκλήρωση –η επέκταση δηλαδή και διείσδυση του ευρωπαϊκού δικαίου στην εθνική σφαίρα– είναι στον πυρήνα της μια διαδικασία διαπραγματεύσεως ανάμεσα σε νομικούς και πολιτικούς παράγοντες σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο.

Η ‘αλήθεια’ και η ‘ορθότητα’ (και) της νομικής επιστήμης αποδεικνύεται έτσι βαθιά σχεσιακή και ταυτοχρόνως σχετική. Με πλήρη επίγνωση της ματαιότητας του εγχειρήματος οριστικής και αμετάκλητης επίλυσης των διαφορών και του αθέμιτου απόλειψης των διαφορετικών απόψεων, η παρούσα μελέτη ακολουθεί το νοητό ή / και πραγματικό αυτό διάλογο ή τη διαδικασία των διαπραγματεύσεων, παρεμβαίνοντας και η ίδια σε αυτόν, προκειμένου να συμβάλει στον εμπλουτισμό του.

Η μετατροπή της διαπραγματεύσεως σε διάλογο και η αναζήτηση μιας αρμονικής συνύπαρξης, μιας κοινής συνισταμένης και μιας συνδιαλλαγής μεταξύ των εθνικών και υπερεθνικών παικτών και κατ’ αντανάκλαση μεταξύ του εθνικού και του κοινοτικού δικαίου, είναι σε τελική ανάλυση το ζητούμενο. Ο διάλογος αφενός των εθνικών δικαστηρίων μεταξύ τους αλλά και με το ΔΕΚ και, αφετέρου, της νομολογίας με τη θεωρία συνιστά την απαραίτητη συνθήκη για την ανάπτυξη ενός τέτοιου είδους ‘συνεργατικού συνταγματισμού’ (co-operative constitutionalism) στον ενιαίο ευρωπαϊκό χώρο.¹⁷⁵

IV. Προεπισκόπηση

A. Οριοθετώντας το Πεδίο της Έρευνας

Ενόψει του κεντρικού ερωτήματος που τέθηκε αμέσως παραπάνω, της σχέσης δηλαδή της εθνικής με την κοινοτική έννομη τάξη ενόψει της αξίωσης ‘υπεροχής’ της τελευταίας, θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τρεις θέματα ζητημάτων και να απαντήσουμε στα ερωτήματα που τα ζητήματα αυτά εγείρουν.

1. Η αξίωση ‘υπεροχής’ της κοινοτικής έννομης τάξης

Στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου θα εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο δομήθηκε και εξελίχθηκε η αρχή της ‘υπεροχής’, μέσα από τη ριζοσπαστική

---

175. A. Stone Sweet, ‘Constitutional Dialogues in the European Community’, σε: A.-M. Slaughter / A. Stone Sweet / J. Weiler (επιμ.), *The European Court and National Courts – Doctrine and Jurisprudence: Legal Change in Its Social Context*, Oxford: Hart 1998, σ. 305 επ. (326).

νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, προκειμένου να εντοπιστούν τα ειδικότερα χαρακτηριστικά και η πολύπτυχη φύση της. Όπως όμως ήδη επισημάναμε, η έννοια της ‘υπεροχής’ έχει δύο όψεις, εκείνη που της προσέδωσε το ΔΕΚ και εκείνη με την οποία την προσέλαβαν και την αποδέχτηκαν τα εθνικά δικαστήρια, οι οποίες βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση μεταξύ τους, χωρίς ωστόσο αναγκαστικά να ταυτίζονται. Στη συνέχεια του δεύτερου κεφαλαίου θα εξεταστεί ο τρόπος και ο βαθμός στον οποίο τα εθνικά δικαστήρια αποδέχτηκαν την έναντι του νόμου (‘κοινή’) ‘υπεροχή’ του κοινοτικού δικαίου. Επιχειρείται μια ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση των θέσεων των εθνικών δικαστηρίων, χωρίς ωστόσο να χάνεται η εθνική διάσταση, η οποία συχνά απορρέει από τις εθνικές συνταγματικές παραδόσεις αλλά και τη διατύπωση της συνταγματικής διάταξης που προβλέπει την εισδοχή του ευρωπαϊκού δικαίου στην εθνική έννομη τάξη. Οι διατάξεις αυτές που ανευρίσκονται σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά Συντάγματα, τα λεγόμενα ‘ευρωπαϊκά’ ή ‘ενοποιητικά’ άρθρα των Συνταγμάτων αποτελούν κρίσιμες παραμέτρους της ανάλυσης. Τέλος, θα διερευνηθεί αν και κατά πόσο υπάρχει ή μπορεί να εφευρεθεί ένα θεωρητικό θεμέλιο που να στηρίζει την αξίωση αυτή του κοινοτικού δικαίου, καθώς και ποιες είναι οι κανονιστικές συνέπειες της επιλογής του ενός ή του άλλου θεμελίου.

2. Οι γραμμές αντίστασης και διαπραγμάτευσης των εθνικών δικαστηρίων

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου θα αναζητηθούν οι γραμμές αντίστασης και διαπραγμάτευσης, τις οποίες έθεσαν τα εθνικά –συνταγματικά, κυρίως, ή, εν γένει, ανώτατα– δικαστήρια απέναντι στην αξίωση του ΔΕΚ περί ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος. Όπως θα καταδειχτεί αναλυτικά, τα εθνικά δικαστήρια εμφάνισαν ως αδιαπραγμάτευτα τα ζητήματα που αφορούν, πρώτον, την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δεύτερον, τη δημοκρατική και άλλες θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, τρίτον, τον πυρήνα της κρατικής ή εθνικής κυριαρχίας και, τέλος, την παραχώρηση της ‘αρμοδιότητας της αρμοδιότητας’ (Kompetenz-Kompetenz), της ύπατης δηλαδή εξουσίας απόφασης σχετικά με τα όρια των εκχωρημένων στην Ένωση αρμοδιοτήτων.

Ειδικότερα, το πρώτο ζήτημα, εκείνο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων τέθηκε ενόψει της απουσίας από το πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο ενός σχετικού καταλόγου και της αδρανοποίησης των εθνικών Συνταγμάτων, την οποία με τη νομολογία του περί αυτονομίας και ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου απαίτησε το ΔΕΚ. Προκειμένου ωστόσο να προλάβει πιθανές αντιδράσεις των εθνικών, ιδιαίτερα των συνταγματικών δικαστηρίων, το ευ-

ρωπαϊκό Δικαστήριο διακήρυξε και την προσήλωσή του στα δικαιώματα αυτά, τα οποία αντλεί από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, και τα οποία μορφοποιούνται ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου. Την εγγύηση αυτή αποδέχτηκε πρώτο το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (Bundesverfassungsgericht, εφεξής: ΓΟΣΔ) ήδη το 1986 με την απόφαση *Solange II*, όπου επιβεβαίωσε την αδράνεια του εθνικού ελέγχου στο βαθμό που το ΔΕΚ παρέχει ισότιμη με το εθνικό Σύνταγμα προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το ζήτημα αυτό που φάνηκε να έχει πλέον θεωρητική και ιστορική μόνον αξία, καθώς μια σύγκρουση σε αυτό το πλαίσιο παρουσιαζόταν μάλλον απίθανη, αναδύθηκε πρόσφατα εκ νέου, ενόψει της κοινοτικοποίησης του χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης και την ανάληψη εκ μέρους της Ένωσης ποινικών αρμοδιοτήτων, και ειδικότερα τη θέσπιση του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης.

Η δεύτερη γραμμή αντίστασης τίθεται από την αρχή της συνταγματικής αυτονομίας των κρατών και συγκεκριμένα από τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, με κυριότερη και κρισιμότερη εκείνη της δημοκρατίας. Τέτοιου είδους ζητήματα προέκυψαν κυρίως μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, ακόμη και μεταξύ του πρωτογενούς κοινοτικού και του εθνικού συνταγματικού δικαίου (π.χ. αναφορικά με το δικαίωμα ψήφου των ευρωπαίων πολιτών στα Κράτη-Μέλη κατοικίας τους) και επιλύθηκαν κατά τη διαδικασία της επικύρωσης, πολλές φορές με συνταγματική αναθεώρηση.

Τρίτον, τα εθνικά δικαστήρια χρησιμοποίησαν συχνά την έννοια της κυριαρχίας, υπό την έκφασή της ως εθνικής, κρατικής ή λαϊκής, προκειμένου να αμφισβητήσουν την ισχύ της κοινοτικής έννομης τάξης και ιδίως τη νομιμοποίησή της να υπερέχει έναντι των εθνικών Συνταγμάτων, τα οποία νοούνται ακριβώς ως προϊόντα της κυριαρχίας αυτής.

Τέλος, σε άμεση συνάφεια με το ζήτημα της κυριαρχίας, το πεδίο μάχης μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΚ μετατοπίστηκε εσχάτως στο πιο κρίσιμο ίσως ζήτημα, εκείνο της 'αρμοδιότητας της αρμοδιότητας'. Είναι μεν σαφές ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση στηρίζεται στην αρχή των ανατεθειμένων αρμοδιοτήτων και ότι έχει μόνο τις εξουσίες που της αποδίδονται από τις ιδρυτικές Συνθήκες, ωστόσο το εύρος και το περιεχόμενο της αρχής αυτής επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Το κεντρικό ερώτημα εδώ είναι ποιος (πρέπει να) έχει την τελική αρμοδιότητα να αποφασίσει αν μια πράξη είναι *intra* ή *ultra vires* σε σχέση με την κοινοτική εξουσία. Κατά πόσο, δηλαδή, η αρμοδιότητα αυτή πρέπει να αναγνωριστεί αποκλειστικά και μόνο στο ΔΕΚ, το οποίο τη διεκδικεί, ή να παραμείνει στα χέρια των εθνικών (συνταγματικών)

δικαστηρίων. Περαιτέρω, πρέπει να αναζητηθούν τα κριτήρια που προσδιορίζουν την απάντηση, η προέλευσή τους και η νομική ή εξωνομική τους φύση.

Οι γραμμές αυτές διαπραγματεύσεως εξετάζονται, έτσι όπως αποτυπώθηκαν στη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων και συζητήθηκαν στη θεωρία, αλλά και όπως απαντώνται –στο βαθμό που απαντώνται– από το ΔΕΚ. Συγκροτείται έτσι ένας ανοικτός και δυναμικός διάλογος στο πλαίσιο της ‘ανοικτής κοινωνίας των ερμηνευτών του Συντάγματος’, τα δικαστήρια, τη θεωρία και την πολιτική, του οποίου θα γίνει προσπάθεια να εντοπιστούν οι βασικοί σταθμοί και τα κυριότερα επιχειρήματα.

3. Η αρχή της ‘υπεροχής’ και το ελληνικό Σύνταγμα

Στο τέταρτο κεφάλαιο, η μελέτη θα εστιάσει στο ελληνικό Σύνταγμα, με βάση το οποίο (άρθρο 2 παρ. 2) η Ελλάδα συγκροτείται ως ‘συνεργασιακό’ κράτος, ως ανοικτό στη διεθνή συνεργασία και ενεργό μέλος της διεθνούς κοινότητας.¹⁷⁶ Η ανάλυση επικεντρώνεται ειδικότερα στην ανάγνωση και ερμηνεία του άρθρου 28 Σ, το οποίο συμπεριλήφθηκε στο Σύνταγμα ενόψει της προοπτικής προσχώρησης της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Ως ρυθμιστικός κανόνας, το άρθρο 28 Σ τυποποιεί τις διαδικαστικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες το διεθνές δίκαιο εισχωρεί και προσλαμβάνεται από την ελληνική έννομη τάξη (πρώτη παράγραφος). Λειτουργεί περαιτέρω ως «συνταγματική υποδοχή»¹⁷⁷ του κοινοτικού φαινομένου, καθώς, υπό τους όρους που διεξοδικά θα εξετάσουμε παρακάτω, επιτρέπει και ρυθμίζει την αναγνώριση συνταγματικά προβλεπόμενων αρμοδιοτήτων σε όργανα διεθνών οργανισμών (δεύτερη παράγραφος) αλλά και περιορισμούς στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας (τρίτη παράγραφος). Η συνειδητοποίηση του αναθεωρητικού νομοθέτη ότι στο σύγχρονο κόσμο οι διεθνείς σχέσεις διαμορφώνονται συχνά με τρόπο και ένταση που υπερβαίνουν τις παραδοσιακές αμοιβαίες συμβατικές υποχρεώσεις οδήγησε στη ρητή πρόβλεψη, κατά το πρότυπο άλλων ευρωπαϊκών συνταγμάτων, της δυνατότητας ανάληψης τέτοιων εξαιρετικών υποχρεώσεων,¹⁷⁸ οι οποίες φτάνουν, όπως θα καταδειχτεί, μέχρι του σημείου αδρανοποίησης του ίδιου του Συντάγματος.

Αποτελώντας την πύλη επικοινωνίας της εθνικής με τη διεθνή ή και την οποία υπερεθνική έννομη τάξη, το άρθρο 28 Σ αποτελεί το κανονιστικό έρει-

176. Χρυσόγονου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, σ. 180.

177. Βενιζέλου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 1991, σ. 149 επ. και 158.

178. A. Fatouros, ‘International Law in the New Greek Constitution’, *AJIL* 1976, σ. 492 επ. (498).

σμα και τυποποιεί κατεξοχήν την «ενοποιητική λειτουργία»¹⁷⁹ του Συντάγματος. Με την αναγνώριση της λειτουργίας αυτής υπονοείται ότι η δέσμευση της ελληνικής Πολιτείας μέσω της ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση επιφέρει μετασχηματισμό της λειτουργίας και της τελεολογίας της ίδιας και του Συντάγματος.¹⁸⁰ Τόσο η κανονιστική λειτουργία, όσο και η ερμηνεία του τελευταίου αναπτύσσονται σε σχέση και συναρμογή με την ενοποιητική λειτουργία της Πολιτείας.

Υπό το φως της εξέτασης των ζητημάτων που τέθηκαν στα άλλα Κράτη-Μέλη της Ένωσης, εκ μέρους κυρίως των εθνικών δικαστηρίων, θα διερευνηθούν οι γραμμές διαπραγματεύσεως των ελληνικών δικαστηρίων και κυρίως η στάση του Συμβουλίου της Επικρατείας, που ως ανώτατο διοικητικό δικαστήριο διαχειρίζεται την αξίωση 'υψηλής υπεροχής' του κοινοτικού δικαίου. Τη διερεύνηση των κανονιστικών συμπερασμάτων της κλασικής ανάγνωσης του 'ενοποιητικού' άρθρου 28 Σ ακολουθεί μια ανάγνωση σύμφωνη με τη θεωρία του 'συνταγματισμού πέραν του κράτους',¹⁸¹ η οποία συνάδει με την ιδανική πρόσληψη του Συντάγματος, ως κανονιστικής αποτύπωσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας, και την αποσύνδεση Συντάγματος και κράτους. Θα υποστηριχθεί ότι το άρθρο 28 παρ. 3 Σ επιτρέπει τη λειτουργική σύνδεση της ελληνικής με την κοινοτική έννομη τάξη και, συνεπώς, την αρμονική συμβί-

---

179. Γ. Παπαδημητρίου, 'Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και το εθνικό Σύνταγμα', σε: Ν. Μαραβέγια / Μ. Τσινισιζέλη, *Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, πολιτικές και οικονομικές πτυχές*, Αθήνα: Θεμέλιο 1995, σ. 127 επ. (130 επ.), ο οποίος τονίζει τη ριζοσπαστική και «επαναστατική» ποιότητα της ενοποιητικής λειτουργίας, η οποία επιτρέπει την «κατά παρέκκλιση από τους συναφείς ορισμούς του Συντάγματος για τις τρεις παραδοσιακές κρατικές λειτουργίες» συντέλεση των διεργασιών ενοποίησης.

180. Έτσι και D. Th. Tsatsos, 'Integrationsförderung und Identitätswahrung - Zur europäischen Dimension der Verfassungsfunktion', σε: B. Ziemeke / T. Langheid / H. Wilms / G. Haverkate (επιμ.), *Staatsphilosophie und Rechtspolitik. Festschrift f. M. Kriele z. 65. Geburtstag*, Μόναχο 1997, και σε: *Verfassung - Parteien - Europa*, σ. 607 επ. (617).

181. Η ανάγνωση αυτή έχει ήδη προταθεί σε παλιότερες μελέτες της συγγραφέως της παρούσας: βλ. Α. Παπαδοπούλου, 'Η «δημιουργική αυτοκαταστροφή» του Συντάγματος, ή, πώς το Σύνταγμα υποδέχεται το κοινοτικό φαινόμενο', σε: ΕΝΕΕΣ (επιμ.), *20 χρόνια από την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκουλα 2002, σ. 23 επ. και της ίδιας, 'Η συνταγματική οικοδόμηση της Ευρώπης από τη σκοπιά του ελληνικού Συντάγματος', σε: *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*, σ. 147 επ.

ωση, πέραν μιας αυστηρής ιεραρχικής κατάταξης, μεταξύ των δύο αυτών εννόμων τάξεων.¹⁸²

4. Η θεωρητική προσέγγιση: από τους μονισμούς στον πλουραλισμό

Στο πέμπτο κεφάλαιο εντάσσεται η θεωρητική επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων που έχουν καταγραφεί στα προηγούμενα κεφάλαια, αναζητούνται τα θεμέλια και οι ρητές ή υπονοούμενες πολιτειολογικές αναφορές των διαφορετικών θεωριών αναφορικά με τη σχέση των εθνικών με την κοινοτική έννομη τάξη ενόψει της αξίωσης 'υπεροχής' της τελευταίας. Είναι προφανές ότι η συζήτηση σχετικά με έννοιες, όπως αυτές της αυτονομίας και της υπεροχής μιας έννομης τάξης, δεν αφορά σε γεγονότα αλλά σε αξιολόγηση ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Συνοπτικά οι θέσεις της συνταγματικής θεωρίας θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ως ακολούθως:

Σύμφωνα με την πρώτη θέση, που θα μπορούσε να αποκληθεί 'ευρωπαϊκός' ή 'υπερεθνικός μονισμός, τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να αναγνωρίσουν την 'υπεροχή' του κοινοτικού δικαίου με τους όρους που θέτει το ΔΕΚ, χωρίς δηλαδή προϋποθέσεις. Στο ρεύμα αυτό ανήκουν, συνήθως, κοινοτικολόγοι ή, εν γένει, θεωρητικοί του δικαίου που επιλέγουν την οπτική γωνία του κοινοτικού δικαίου. Το δεύτερο ρεύμα εμπερικλείει, κυρίως, συνταγματολόγους και επιμένει στην 'υπεροχή' του κρατικού Συντάγματος, αναγνωρίζει δηλαδή το τελευταίο ως τον έσχατο, το θεμελιώδη κανόνα (Grundnorm), τον οποίο πρέπει να αποδεχτούν και να υπακούσουν όχι μόνον τα εθνικά δικαστήρια αλλά και το κοινοτικό δίκαιο, ακριβώς επειδή το τελευταίο οφείλει την ισχύ του στο πρώτο. Η θεωρία αυτή του 'κρατικού ή εθνικού μονισμού' συνεπάγεται ότι οι διαφορές στους τρόπους υποδοχής από κάθε Σύνταγμα του διεθνούς και κοινοτικού δικαίου είναι ευπρόσδεκτες και ορθώς επηρεάζουν άμεσα την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, με αποτέλεσμα η εφαρμογή αυτή να διαφοροποιείται από το ένα Κράτος στο άλλο.

---

182. Α. Μανιτάκη, 'Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας και η συνταγματική θεώρησή τους', *ΤοΣ* 1984, σ. 472 επ. (477) και σε: *Προσχώρηση και συμμετοχή της Ελλάδος στις ευρωπαϊκές Κοινότητες*, σ. 85 επ., σύμφωνα με τον οποίο «...η αρμονική συμβίωση της κοινοτικής με τις εθνικές έννομες τάξεις αποτελεί τον πιο ασφαλή δρόμο που οδηγεί σταδιακά στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, και ταυτόχρονα την πιο βάσιμη υπόθεση εργασίας».

Τέλος, ένα τρίτο ρεύμα,¹⁸³ παρά τις εσωτερικές διαφορές και αποχρώσεις που μπορεί κανείς να εντοπίσει στους υποστηρικτές του, θεωρεί ότι δεν μας προσφέρει τίποτε η επιμονή στο ερώτημα περί ‘αρμοδιότητας της αρμοδιότητας’, δηλαδή ποιο δικαστήριο σε ποιο επίπεδο έχει τον τελευταίο λόγο, γιατί η θέση και μόνον του ερωτήματος αυτού μας αναγκάζει να ασχολούμαστε με την εξαίρεση, ενώ το σημαντικό είναι η συνήθης και καθημερινή επαφή του εθνικού με το κοινοτικό δίκαιο. Εκκινώντας από την παρατήρηση ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι ούτε κράτος ούτε διεθνής οργανισμός αλλά μια *sui generis* κοινότητα, οι θεωρητικοί αυτοί αποφεύγουν να χρησιμοποιήσουν κατηγορίες που προσιδιάζουν στο κράτος, βάσει των οποίων το δίκαιο εκλαμβάνεται είτε εντός του κράτους είτε μεταξύ κρατών. Ωστόσο, ο ίδιος ο χαρακτηρισμός δείχνει ότι η προσπάθεια εφεύρεσης νέων εργαλείων ανάλυσης δεν έχει ακόμη ευοδωθεί.¹⁸⁴ Το ρεύμα αυτό αρνείται το δίπολο μεταξύ του ευρωπαϊκού και του κρατικού ή εθνικού μονισμού και υιοθετεί μια πλουραλιστική πρόσληψη των εννόμων τάξεων.

Η αξιολόγηση των διαφορετικών αυτών θεωρητικών προσλήψεων προϋποθέτει αναγκαστικά την αναγωγή σε κατηγορίες όχι αυστηρά νομικής, αλλά μάλλον πολιτειολογικής υφής, όπως ο λαός, η δημοκρατία και η κυριαρχία. Οι εννοιολογικές αυτές κατηγορίες αποτελούν το ύπατο οπλοστάσιο των δικαστηρίων και θεωρητικών που μάχονται την αρχή της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού Συντάγματος, και κατά συνέπεια το πεδίο στο οποίο τόσο οι υποστηρικτές του ευρωπαϊκού μονισμού όσο και οι *sui generists* ή πλουραλιστές πρέπει να απαντήσουν.

Η θέση που τελικά υιοθετείται στην παρούσα μελέτη είναι ότι η πλουραλιστική πρόσληψη περιγράφει μεν πιο εύστοχα τις σχέσεις της κοινοτικής με τις εθνικές έννομες τάξεις, εμφανίζει, ωστόσο, ένα αδύνατο σημείο, καθώς παραδέχεται την ανεπάρκεια της νομικής μεθοδολογίας να παράσχει λύση σε όλα τα νομικά προβλήματα. Η ανεπάρκεια αυτή, παρ’ ότι πραγματολογικά υποστατή, μας ωθεί στην αναζήτηση δικαικών κατασκευών, που σκοπό έχουν να μειώσουν κατά το δυνατόν το εύρος των εξωδικαικών πολιτικών επιλογών, οριοθετώντας δικαικά τις σχετικές κρίσεις σε περιπτώσεις συνταγματικών συγκρούσεων. Στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερα ελκυστική διανοητικά διαφαίνεται η θεωρητική προσέγγιση του ‘πέραν του κράτους συνταγμα-

183. O M. Kumm, ‘The jurisprudence of Constitutional Conflict: Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty’, *ELJ* 2005, σ. 262 επ. (266), ονομάζει τους υποστηρικτές του ‘*sui generists*’.

184. Kumm, ‘The jurisprudence of Constitutional Conflict’, *όπ.π.*, σ. 267.

τισμού' ('Constitutionalism Beyond the State'), ο οποίος δεν μπορεί παρά να βασίζεται σε αρχές που αποτελούν τα θεμέλια του συνταγματικού κράτους. Οι αρχές αυτές καλούνται πλέον να λειτουργήσουν εκτός των ορίων του τελευταίου.

Με βάση τη θεμελιώδη αυτή θέση, πρέπει να αναζητηθούν περαιτέρω – αντικείμενο που υπερβαίνει τα όρια της παρούσας μελέτης– τα χαρακτηριστικά και η φύση του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, όπως αυτά διαμορφώνονται ενόψει της σχέσης του με τον εθνικό. Υποστηρίζεται η άποψη ότι ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός –και το υφιστάμενο ήδη ουσιαστικό ευρωπαϊκό Σύνταγμα– προέρχεται γενεαλογικά και είναι ομοούσιος του εθνικού,¹⁸⁵ αποτελεί αναγκαίο παρακολούθημα και ταυτόχρονα υπέρβαση του τελευταίου. Δομείται, κατά τον τρόπο αυτό, ένας πολυεπίπεδος συνταγματισμός,¹⁸⁶ ο οποίος οργανωτικά συνεπάγεται μια αντιστοίχως πολυεπίπεδη διακυβέρνηση μιας Ευρώπης¹⁸⁷ με πολλαπλές, οριζόντιες και κάθετες, ταυτότητες και ταυτοποιήσεις και πολλαπλά κέντρα εξουσίας. Η πολλαπλότητα αυτή διαρρυθμίζεται και οργανώνεται σε σχέσεις οριζόντιες και διαλογικές και όχι κάθετες και ιεραρχικές, όπως στο πλαίσιο του εθνικού κράτους.

B. Η υπόθεση εργασίας

1. Η δημιουργία ενός 'ευρωπαϊκού συνταγματικού πλέγματος'

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται να τεκμηριωθεί η υπόθεση εργασίας ότι ο συνταγματισμός και οι αξιακές αρχές που τον αποτελούν πραγματώνο-

---

185. Διαφοροποιημένα ο Κ. Παπανικολάου, 'Συνταγματισμός και κυριαρχία. Αναζητώντας τη συνταγματική εγκυρότητα του Ευρωπαϊκού δικαίου. Η ερμηνεία του άρθρου 28Σ', *ΤοΣ* 2001, σ. 275 επ. (298), ο οποίος θεωρεί ότι η αποδοχή ή απόρριψη μιας τέτοιας θέσης, ότι δηλαδή οι αξίες που εκφράζουν τα σημερινά εθνικά συντάγματα στην Ευρώπη πρέπει να διαπνέουν το ευρωπαϊκό κανονιστικό οικοδόμημα, «είναι αντικείμενο πολιτικής επιχειρηματολογίας και δεν αποτελεί το αναγκαίο κριτήριο της νομιμοποίησης ενός ευρωπαϊκού ουσιαστικού συντάγματος» (υπογρ. στο πρωτ.).

186. Πρβλ. I. Pernice, 'Multilevel Constitutionalism and the Treaty of Amsterdam: European Constitution-making revisited?', *CMLRev* 1999, σ. 703 επ. Όπως σημειώνει ο Χρυσόχοου, *Σχεδίαση Μετακρατικής Πολιτείας*, σ. 97, ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός «προτάσσει ένα συμπολιτειακό σύστημα, με έμφαση στα πεδία διεκδίκησης που διαμορφώνει με τα μέρη η συνταγματική ύλη της σύνθετης τάξης. Επίσης, δεν ευνοεί κάποιες επιμέρους συνταγματικές δομές, αλλά τις εντάσσει σε ένα πολυκεντρικό περιβάλλον».

187. Έτσι και Τσάτσου, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σ. 267.

νται μέσω της επέκτασης της κανονιστικής τους δύναμης σε υπερεθνικό επίπεδο. Κατά συνέπεια, το ίδιο το Σύνταγμα ‘υποχωρεί’, ‘αναχωρεί’ και ‘αυτοκαταστρέφεται’ υπέρ της οικοδόμησης μιας ευρωπαϊκής συνταγματικής τάξης και ανάδυσης ενός κοινού ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Στη βάση αυτής της υπόθεσης εργασίας βρίσκεται μια επιστημολογική αλλά ταυτόχρονα και πολιτική προεπιλογή: ότι, αν υπάρχει μια νομιμοποιημένη ουσιοκρατική θεώρησή του, αυτή συνίσταται στην παραδοχή ότι ο συνταγματισμός συνίσταται στο συλλογικό και ατομικό αυτοκαθορισμό των συλλογικών και ατομικών υποκειμένων επί των οποίων διεκδικεί εφαρμογή. Και αυτό υπεράνω και ανεξαρτήτως εθνικής, εθνοτικής, θρησκευτικής ή άλλης υφιστάμενης ή σκοπούμενης ομοιογένειας, πέραν της από το ίδιο το Σύνταγμα και στο όνομα αυτού δημιουργούμενης πολιτικής ενότητας.

Η διαδικασία αυτή οδηγεί στη διαμόρφωση ενός ‘ευρωπαϊκού συνταγματικού πλέγματος’ (*‘bloc de constitutionnalité communautaire’*),¹⁸⁸ το οποίο αποτελείται από τις κοινές συνταγματικές αρχές, οι οποίες διυλίζονται εντός του κοινοτικού δικαίου, τις συνταγματικές υφής αρχές του τελευταίου και τις εθνικές ιδιαιτερότητες των κρατικών συνταγματικών τάξεων. Κινούμενος στο πλαίσιο αυτού του πλέγματος, ο ερμηνευτής και εφαρμοστής του δικαίου δικαιούται και υποχρεούται να λάβει υπόψη του όλες τις παραμέτρους, χωρίς να δεσμεύεται με όρους αυστηρής τυπικής ιεραρχίας των πηγών του δικαίου. Οι συνέπειες των δικανικών και δικαιοδοτικών κρίσεων δοκιμάζονται έτσι σε ένα ευρύτερο συγκείμενο, αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, χωρίς να χάνουν, ωστόσο, τη μερικότητά τους και χωρίς να διεκδικούν την απόλυτη ορθότητα και αλήθεια.

2. Τα εθνικά συντάγματα ως ευρωπαϊκοί ‘προσυνταγματικοί’ κανόνες

Η πρόσληψη του ευρωπαϊκού ως μέρους ενός πολυεπίπεδου και σύνθετου συνταγματισμού σημαίνει ότι ο συνταγματικός λόγος στην Ευρώπη μπορεί να νοηθεί μόνον ως επικοινωνία, ως «δια-λόγος», μεταξύ περισσότερων υποκειμένων σε μια συνταγματική ερμηνευτική κοινότητα και όχι ως μια ιεραρχική δομή. Διαφοροποιείται, συνεπώς, τόσο από μια «εθνοκεντρική» όσο και από μια ακραιφνώς «ευρωκεντρική» ή «ευρωκρατική» θεώρηση του ευρωπαϊκού Συντάγματος. Η πρώτη θα ερμήνευε το άρθρο 28 Σ και τα αντίστοιχα ενοποιητικά άρθρα των υπόλοιπων εθνικών Συνταγμάτων ως αναχώματα στη

188. Ο Στάγκος, ‘Προς ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα’, *όπ.π.*, σ. 410, το ονομάζει ‘πλέγμα κοινοτικής συνταγματικότητας’, με περαιτέρω παραπομπή σε D. Simon, *Le système juridique communautaire*, Paris: PUF 1997, σ. 51.

συνταγματική συγκρότηση της Ένωσης, ως απώτατα όρια υποχώρησης της εθνικής κυριαρχίας. Η δεύτερη θα ακύρωνε εντελώς την ύπαρξη και τη λειτουργία τους ως συνταγματικού θεμελίου της ευρωπαϊκής ενοποίησης, προβάλλοντας το όραμα ενός ενιαίου και ενιαία εφαρμοζόμενου σε κάθε επίπεδο διακυβέρνησης ευρωπαϊκού, χωρίς συνταγματικές εγγυήσεις, δικαίου. Οι δύο θεωρήσεις, παρ' ότι φαινομενικά αντικρουόμενες, μοιράζονται την ίδια εσωτερική λογική: στηρίζονται αμφότερες στη βασική παραδοχή ότι το Σύνταγμα προϋποθέτει «κράτος» ή «κυριαρχία» ή «πολιτική ενότητα» ή «λαό» ή όπως αλλιώς καλείται το ένα και μοναδικό κέντρο από το οποίο ασκείται η εξουσία ή αντλείται η νομιμοποίησή της.

Η κεντρική υπόθεση εργασίας συνίσταται στη θέση ότι οι έννομες αυτές τάξεις, και δη οι 'ευρωπαϊκές' ή, εν γένει, 'διεθνείς' διατάξεις των κρατικών Συνταγμάτων, οι οποίες λειτουργούν ως συνταγματικό θεμέλιο της ένταξης κάθε χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και της ισχύος του κοινοτικού δικαίου, μπορούν να λειτουργήσουν μόνον ως 'προσυνταγματικοί κανόνες' για την αναγκαστικά αναδυόμενη ευρωπαϊκή συνταγματική τάξη. Η θέση αυτή συνεπάγεται ότι το μόνο 'όριο', ο μόνος φραγμός που μπορεί να αντέξει απέναντι στην αρχή της 'υπεροχής' του κοινοτικού δικαίου είναι η συνταγματική 'απαίτηση' δημοκρατικής και δικαιοκρατικής συγκρότησης της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, η απαίτηση, δηλαδή, 'συνταγματικής' –υπό την ιδανική πρόσληψη της έννοιας του 'Συντάγματος'– συγκρότησης της διαμορφούμενης ευρωπαϊκής Πολιτείας. Αντίθετα, δεν μπορεί να αντιταχθεί η ανάγκη παρακράτησης συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων με το πρόσχημα ότι συνιστούν την εθνική κυριαρχία ή η εφαρμογή ειδικών συνταγματικών διατάξεων οι οποίες δεν ανάγονται στις θεμελιώδεις βάσεις της δημοκρατίας και της δικαιοκρατίας.

Γ. Τα όρια της νομικής ερμηνείας

Στο πλαίσιο της δικαικής ανάλυσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν υπάρχει ούτε ένα προδιαγεγραμμένο τέλος ούτε προκαθορισμένες, σωστές ή λανθασμένες, και οριστικές απαντήσεις. Καθώς η ίδια η Ένωση κινείται σε ένα συνεχώς μετακινούμενο έδαφος, ο διάλογος ανάμεσα στους παράγοντες της ιστορικής διαδικασίας συνεχίζεται και οι γραμμές διαπραγμάτευσης επανακαθορίζονται αενάως. Όπως η ίδια η κατεύθυνση και ο τελικός προορισμός της Ένωσης παραμένει υπό διαπραγμάτευση και ανοικτός στην ιστορική εξέ-

λιξη,¹⁸⁹ έτσι παραμένει αβέβαιη και η σχέση ανάμεσα στον υπέρτατο νόμο του εθνικού κράτους και σε εκείνον της Κοινότητας, ανάμεσα στην κυριαρχία του πρώτου και την αμφισβήτησή της από τη δεύτερη. Κάθε απάντηση παραμένει σχετική και αμφισβητήσιμη και σίγουρα επιδεκτική ανανοηματοδότησης και ανατροπής. Η αβεβαιότητα αυτή είναι εγγενής όχι μόνο στην ενωσιακή ενοποιητική διαδικασία¹⁹⁰ αλλά και στη σύγχρονη εποχή της ύστερης νεωτερικότητας ή μετανεωτερικότητας.

Συνεπώς, το ζητούμενο δεν είναι η συναγωγή κάποιων μονολιθικών και αδιαμφισβήτητων συμπερασμάτων. Η όποια αξία της μελέτης αυτής έγκειται στο ταξίδι σε άλλους (νομικούς) κόσμους και σε άλλες (νομικές) κουλτούρες, στην προσπάθεια αποδόμησης και αναδόμησης αντιλήψεων, στη θέση των ερωτημάτων και στην πολλαπλότητα των απαντήσεων.

---

189. Για τον ανοικτό χαρακτήρα της έννοιας της 'Ευρώπης' (*Offenheit des Europabegriffes*), βλ. Häberle, 'Gemeineuropäisches Verfassungsrecht', *όπ.π.*, σ. 368.

190. Στις ίδιες γραμμές σκέψεις οι Chalmers / Tomkins, 'Sovereignty and Federalism', *όπ.π.*, σ. 183.